
This is the **published version** of the bachelor thesis:

García Bombardó, Dana; Cruz Palma, Óscar Luis de la, dir. D'icona sacre a estrella pop : la verge Maria. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2023. (Grau en Humanitats)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/280660>

under the terms of the license

D'ICONA SACRE A ESTRELLA POP: LA VERGE MARIA

Autor: Dana García Bombardó

Grau en Humanitats
TREBALL DE FI DE GRAU
Curs 2022-2023

Tutor: Óscar de la Cruz Palma

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona
Facultat de Filosofia i Lletres

RESUM

La Verge Maria ha estat una font d'inspiració per a l'art pop actual, la seva imatge continua present a la nostra societat, a les galeries de moda, a les joguines, com superheroïna o personatge d'anime. Maria no és només una dona clau per a la Bíblia i els creients, sinó que s'ha convertit en una icona del pop modern. Artistes de totes les classes l'han exposada al món atorgant-li noves iconografies que s'allunyen de la seva imatge devocional com a mare de Jesús.

La seva representació ha evolucionat: ja no només es troba en espais sagrats o llocs de culte, sinó que ha estat adaptada a un temps, en el qual a través d'un art que té com a principal característica reflectir els elements de la cultura de masses, la Verge Maria adquireix més d'un significat, propiciant així un canvi de paradigma.

Paraules clau: Verge Maria, art pop, representació popular, cultura de masses.

ABSTRACT

The Virgin Mary has been a source of inspiration for current pop art, her image is still present in our society, in fashion galleries, on toys, as a superhero or an anime character. Maria is not only a key woman for the Bible and believers, but she has become a modern pop icon. Artists of all kinds have exposed her to the world, giving her new iconographies that move away from the devotional image of her as the mother of Jesus.

Its representation has evolved: it is no longer only found in sacred spaces or places of worship, but it has been adapted to a time, in which through an art whose main characteristic is to reflect the elements of mass culture, the Virgin Mary acquires more than one meaning, thus promoting a paradigm shift.

Key words: Virgin Mary, pop art, popular representation, mass culture.

ÍNDIX

1. Introducció	7
2. Metodologia	8
3. Agraïments	10
4. Iconografia art pop	11
4.1. Orígens	11
4.2. Característiques i tècniques	13
5. Evolució iconogràfica mariana	14
5.1. Vida de la Verge	14
5.1.1. Concepció	14
5.1.2. Anunciació	16
5.1.3. Visitació	18
5.1.4. Pietat	20
5.1.5. Assumpció	24
5.1.6. Coronació	26
5.2. Advocacions de la Verge	28
5.2.1. Theotokos	28
5.2.2. Eleüssa	30
5.2.3. Galactotrofusa	32
5.2.4. Hodigútria	35
5.2.5. Platytera	38
5.2.6. El cor immaculat de Maria	40
6. La Verge Maria com a figura popular	42
6.1. Art <i>kitsch</i>	42
6.2. Producte comercial	48
6.3. Celebritats	51
6.4. Moda	52
6.5. En pantalla	54
7. Conclusions	56
8. Bibliografia	58
9. Annex	61
9.1. Glossari d'imatges	61

1. INTRODUCCIÓ

- 7 -

La present investigació té com a objectiu aprofundir en el camp d'estudi de la Verge Maria a l'art pop, una àrea de creixent interès per a molts artistes, il·lustradors, dissenyadors, fins i tot per a persones famoses, comerç, moda o cinema. A mesura que l'art desenvolupa nous significats, desafia la representació tradicional per recontextualitzar-la i generar una interpretació i reflexió nova per part de l'espectador.

En aquest context, el Treball de Fi de Grau té com a propòsit analitzar com la imatge de la Mare de Déu continua sent present a la nostra societat, però d'una manera totalment innovadora. La idea de Maria com a mare de Jesús, una figura pietosa i devota, que acompanya el seu fill durant el seu ministeri, es trenca en el moment en què la veiem representada com si fos una superheroïna, un personatge d'anime, una Barbie, un famós, entre molts altres exemples que es mostraran.

Aquest treball posa de manifest el fet que Maria compta amb un ventall de representacions molt més reduïdes que Jesús, cosa que es manté a l'art pop, el qual, malgrat aconseguir popularitzar la imatge de la Verge i fer-la més visible entre un públic laic, no ha guanyat terreny a la popularitat del seu fill, qui apareix representat a més aspectes de la seva vida i significació. Així doncs, es vol transmetre la persistència de l'art pop en aquest prejudici de la figura de Jesús per davant de la de Maria, tot i l'evident voluntat democratitzadora i fins i tot feminista d'aquesta tendència artística.

Al llarg de les següents seccions, es desenvoluparan els diferents aspectes de la investigació, començant per un breu repàs als orígens i característiques de l'art pop, seguit per l'evolució iconogràfica mariana, on es farà un recorregut sobre els episodis més importants de la vida de la Verge i les seves advocacions, i es mostrarà la Mare de Déu com a figura popular, punt en què podrem veure les seves representacions a l'art *kitsch*, productes comercials, celebritats, moda i pel·lícules o sèries animades. Per acabar, s'explicaran les conclusions assolides.

S'espera que els resultats obtinguts siguin d'utilitat perquè el lector adquireixi coneixements sobre l'actual cultura popular i vegi com la Mare de Déu pot passar d'espais sagrats i devocionals a convertir-se en una icona pop de la nostra vida quotidiana, dessacralitzant així un imaginari que antigament va ser tan venerat i respectat. Així mateix, es pretén que aquest TFG obri noves vies de recerca i fomenti el debat i la reflexió.

Es convida al lector a submergir-se en aquest estudi per obtenir una comprensió més completa de la Mare de Déu en l'art i la cultura popular, personatge que es converteix en l'estrella pop d'aquesta història.

2. METODOLOGIA

Per poder assolir els objectius proposats s'ha tingut com a principal font d'inspiració el llibre *Jesus Now: Art + Pop Culture* escrit per Laetitia Barbier el 2021, on es mostra com la figura de Crist continua aspirant a artistes d'avui dia en l'art contemporani, el disseny gràfic, la publicitat i la cultura pop. S'aporten noves iconografies que trenquen amb la seva imatge tradicional, igual que ha succeït amb la Verge Maria. La diferència és que la Mare de Déu no ha estat sotmesa per part dels artistes a un estudi tan profund com el seu fill. El llibre de Barbier ens ha donat les claus principals sobre l'estructura del treball. El resultat, doncs, ha estat un modest paral·lel amb aquesta obra, però centrat en la figura de la Verge Maria. La constatació proporcionada sobre les representacions de la vida de Maria respecte a la tradició cristiana i la tendència de l'art pop a representar-la estàticament conclouen en un tractament de l'art contemporani que tendeix a la reducció de les possibilitats ofertes per la tradició, especialment en comparació a les representacions de la figura de Jesús, que continuen sent més complexes.

El fet de no tenir una bibliografia sobre la implicació de la Verge Maria en l'art pop, obliga a haver de recórrer a pàgines web, entrevistes d'artistes o articles digitals.

El recorregut iconogràfic es basa en la selecció d'episodis de la vida de la Verge i les seves principals advocacions. Per començar, s'ha buscat en fonts religioses com la Bíblia i els Evangelis apòcrifs, els quals han permès assolir els coneixements necessaris sobre la Mare de Déu. Després s'han cercat representacions de la seva vida i les seves advocacions per analitzar la seva iconografia clàssica i així poder comparar-la amb l'actual. Cal dir que s'ha mantingut la tendència a l'estudi de les imatges de l'art pop, per això les tradicionals seran només exemples representatius del canvi que s'ha produït. A més, s'ha realitzat un registre d'artistes actuals que s'inspiressin en la figura de la Verge, i així poder veure els seus estils i les noves idees de representació. No obstant, en aquest punt es fa evident els pocs episodis de la vida de la Verge que han sigut tractats per artistes pop, en canvi, il·lustradors i dissenyadors digitals sí que s'han vist interessats.

Un cop finalitzada la part més extensa del treball, s'ha reservat un capítol per endin-sar-nos a la cultura actual i veure com aquesta ha acollit a la Mare de Déu, qui està present en molts àmbits de la vida quotidiana i s'ha elevat com una important figura popular.

El tipus de maquetació que s'ha aplicat al treball és més inusual, però ideal per la lectura, ja que de manera visual i còmode s'aconsegueix que text i imatge vagin corre-

latius, s'adapta perfectament a les característiques del TFG, el qual compta amb una gran quantitat d'imatges, un suport que esdevé essencial per visualitzar i entendre les obres que es tractaran.

Finalment, m'agradaria exposar el gran interès que m'ha suscitat aquesta investigació, per això i veient la increïble imaginació que han tingut els artistes per reinterpretar a la Mare de Déu, he volgut fer una pròpia versió sobre aquest personatge en l'art pop. A partir d'una figura antiga comprada al mercat *Els Encants* a Barcelona, l'he restaurada, he fet un motlle i amb la rèplica l'he transformat en la "Verge del sucre", per tal de fer un altar a un aliment que és tòxic i dolent, però, així i tot, ens dona moltes alegries. La Verge ens porta a tenir esperança i el sucre a tenir alegria, un sentiment remet a l'altre, per tant, la finalitat és la mateixa tot i que un està lliure de pecat i l'altre no. D'una banda, el sucre es representa amb colors i formes boniques que ens porten a un món d'il·lusió. D'altra banda, la Verge és una figura molt valuosa, immaculada i poderosa que també ens porta a l'alegria de pensar que, si posem totes les nostres oracions en ella, podrem superar allò que necessitem. Es tracta d'un dilema que m'ha servit per reflexionar i endinsar-me encara més als nous significats i missatges que vol transmetre l'art pop.

3. Agraïments

Aquest TFG és el resultat de mesos de feina i aprenentatge, un camí que s'ha format amb el suport de diverses persones que sens dubte cal mencionar.

Vull agrair especialment a Óscar de la Cruz per acceptar ser el meu tutor i ajudar-me quan estava perduda en l'elecció del tema, el qual ha estat un gran descobriment, mai vaig pensar que gaudiria tant amb aquesta investigació. També per aportar idees de maquetació i donar-me totes les eines necessàries per facilitar el procés.

A la meua mare per donar-me suport sempre i creure en mi, transmetre'm els millors consells i fer-me comprendre com són d'importants els estudis. Durant aquest treball ha estat una font de motivació i d'inspiració essencial, ja que juntes hem realitzat la "Mare de Déu del sucre", la nostra versió pop de la Verge. A més, m'ha acompanyat l'exposició i un taller de Marina Salazar, una artista pop actual amb qui vaig tenir el plaer de parlar.

Als meus companys de classe per animar en els moments de més estrès i ser un gran suport moral.

A Assumpció Utsiet Badiella, professora d'escultura a l'Escola Municipal d'Art i Disseny de Terrassa, i qui es va prestar voluntària per ajudar-me en el procés de fabricació del motlle de la figura de la Mare de Déu i així crear-ne una de nova per poder transformar-la i adaptar-la a la cultura pop actual.

4. ICONOGRAFIA ART POP

4.1. ORÍGENS

- 11 -

«Pop: Un joc de paraules, un estil de vida, un terme generacional, un nou concepte artístic? *Pop art*: L'essència d'un extens moviment cultural dels anys seixanta?»¹»

El *pop art* és un fenomen nord-americà sorgit als anys seixanta i que va triomfar mundialment amb l'expressionisme abstracte. Primer va néixer a Anglaterra i després als Estats Units, on va atraure gent de totes les edats. Ràpidament, es va estendre per Europa, però molts artistes es van sentir indignats en veure quin era el desenllaç de la dècada de l'expressionisme abstracte, percebent la impossibilitat del sorgiment d'un "nou humanisme". El pop no es caracteritzava per tenir una fusió internacional d'estils, no obstant això, és una manifestació cultural occidental que s'ha anat creant sota el sistema capitalista i alhora tecnològic de les societats industrials.

En la postguerra amb l'estabilització política i econòmica es va tornar a valorar de manera diferent el concepte "poble" o "popular". En anglès, el poble com a massa es coneix amb el nom de "populace" (populacho), un terme més despectiu, en canvi, "popular" està ben vist i acceptat, en aquest punt es fa patent l'origen del *pop art*.

Els temes que caracteritzen l'art pop reflecteixen una realitat canviant i revolucionària, l'art es transforma i adopta un llenguatge expressiu. La societat de masses genera hàbits de conducta que es basen en el consum per acaparar els desitjos dels clients. El productor s'acomodava a les novetats i a les actituds de la massa, la qual cosa va influenciar a les modes de comportament, tant individuals com col·lectives.

La cultura es transformava, la vida quotidiana s'alterava, es trencaven tabús, es van invertir els valors en les relacions humanes i es va replantejar el paper tradicional de les persones. La dona en certa manera s'independitza, així com la sexualitat s'allibera provocant una revolució cultural que es veu reflectida en el sistema de comunicació, es creen els pòsters, els cartells, els *fan-magazine*, entre altres.

En aquest moment, per a qualsevol estament social, el seu objecte d'interès principal era el fet trivial, consumit per artistes, catedràtics o crítics. Així doncs, es produeix una revaloració del concepte, els *kitsch*, els *souvenirs*, les imatges de la indústria de masses es van anar introduint en el món artístic i en investigacions, però també van ser un punt d'interès important per als museus, els quals van començar a col·leccionar aquesta classe d'objectes.

En l'oci, la música pop era el centre d'interès, grups com els Beatles o els Rolling Stones van ser capaços de reflectir l'estat d'ànim de la societat, amb lletres eufòriques, amb poder i ànsia. El més conegut representant del *pop art* va ser Andy Warhol, qui

¹ OSTERWORLD (2013, 6).

igual que altres personatges com Peter Blake o Richard Hamilton va dissenyar les caràtules per a discos de música pop.

Va augmentar el nombre de persones interessades a produir art, fet que també es va veure impulsat per l'expansió d'eslògans com «L'art és vida» o «Tots som artistes», fites de Warhol i Beuys. Amb la introducció del trivial a les acadèmies d'art, els museus i les galeries es van començar a plantejar quins eren els límits entre la sublimitat de l'art i la vida quotidiana.

El *pop art* refutava la inquietud interior dels expressionistes amb claredat i ordre en la composició, així aquest art «s'oposa a l'abstracte mitjançant el realisme, al fet emocional mitjançant l'intel·lectualisme i a l'espontaneïtat mitjançant una estratègia compositiva»². La frase presentada resumeix de manera clara que és l'art pop, per això és interessant analitzar-la: La primera part fa referència a la inclinació que té l'art pop cap a objectes i figures de la cultura popular de manera fidel a la seva aparença real, mentre que l'art abstracte cerca l'expressió emocional i la representació simbòlica mitjançant formes i colors no figuratius. La segona part, ens transmet la idea que els artistes pop no entren en emocions profundes o subjectives, sinó que adopten una postura més distanciada i analítica, examinant la influència de la cultura popular a la societat i qüestionant-ne el significat. L'última part ens parla d'una estratègia calculada, basada a utilitzar tècniques com la serigrafia, la repetició d'imatges i l'ús de colors cridaners per aconseguir un impacte visual i comunicar-ne el missatge de manera efectiva.

² OSTERWORLD (2013, 8).

4.2. CARACTERÍSTIQUES I TÈCNIQUES

- 13 -

D'una banda, identifiquem diverses característiques en l'art pop:

- ♦ Imatges de la cultura popular, com ara productes de consum, publicitat, còmics i objectes quotidians, perquè la gent els pugui reconèixer fàcilment. Aportació, doncs, de temes i icones nous en la història de la pintura.
- ♦ Colors brillants i saturats, per cridar l'atenció de l'espectador i ressaltar la naturalesa comercial d'allò representat. Es contrasten sense preocupació per l'harmonia i amb colors primaris, com havia fet el Fauvisme, però aplicat als nous temes esmentats. L'art *kitsch* representa aquest vessant, especialment sobre objectes quotidians, com ara els *souvenirs*.
- ♦ Repetició d'imatges, que tenen a veure amb la fabricació serialitzada de la cultura de masses.
- ♦ Obres de composició senzilla per poder ser reproduïdes de manera mecànica i en grans quantitats.
- ♦ Ironia i sàtira per fer una crítica social del consumisme.
- ♦ Influència de la tecnologia, l'art pop es va desenvolupar en una època on cada cop la tecnologia s'integrava més, per això sovint s'utilitzen imatges i elements tecnològics a les obres d'art.
- ♦ Combinació de tècniques i materials.

D'altra banda, les tècniques principals són les següents:

- ♦ La serigrafia, a partir de la impressió d'una plantilla, es produeixen imatges en massa sobre qualsevol material com ara paper, tela o fusta.
- ♦ El *collage* combina diverses imatges o materials per crear una obra d'art. Els artistes pop ho solen utilitzar per incorporar elements de la cultura popular.
- ♦ Les pintures acríliques, ja que aporten brillantor i durabilitat a les obres.
- ♦ L'escultura, creada amb objectes de consum massiu o joguines, materials propis de la cultura popular.
- ♦ Fotomuntatge, es combinen diferents fotografies per crear una imatge impactant i sorprenent.
- ♦ El dibuix, sovint s'empra com a base per a les serigrafies i les pintures.

5. EVOLUCIÓ ICONOGRÀFICA MARIANA

5.1. VIDA DE LA VERGE

A continuació es farà un recorregut iconogràfic d'episodis destacats de la vida de la Verge Maria, alguns d'ells van ser de força interès per als artistes pop, però hi ha d'altres que no, la qual cosa no significa que avui dia no se li estigui representant en altres formats.

Il·lustradors i persones que han estudiat disseny gràfic agafen la figura de la Verge com a font d'inspiració per donar-li un aire més modern i contemporani, alguns dels dissenys es basen en el minimalisme per fer-la més actual. S'inspiren en la seva iconografia tradicional per reinterpretar-la de noves maneres creatives.

Hem de tenir en compte que són molts els artistes que s'han basat en aquesta iconografia, per això es mostrarà un recorregut més breu del que podria ser, però que ens ajudarà a veure com la cultura popular ha acollit la imatge de la Verge Maria.

5.1.1. Concepció

fig. 1: Immaculada Concepció, Giambattista Tiepolo. 1767-1769.

La concepció de la Mare de Déu es refereix al seu naixement sense pecat original. Segons la doctrina catòlica, va ser concebuda de manera immaculada, és a dir, que va ser preservada del pecat original des del moment de la seva concepció al ventre de la seva mare, santa Anna. En un dels evange-

lis apòcrifs sobre la Nativitat de Maria, Anna diu: «Ara veig que déu m'ha beneït copiosament, doncs, sent vídua, deixo de ser-ho, i, sent estèril, concebré en el meu sinus» (Prot. Jac. 4:4).

Tant el naixement com l'embaràs de Maria estan lliures de pecat. Aquesta creença es basa en la idea que, com a mare de Jesús, qui és considerat el Salvador, Maria havia de ser una persona santa i pura, tractant-se d'un acte de gràcia especial concedit per Déu.

La festa de la Immacu-

lada Concepció se celebra el 8 de desembre a l'Església catòlica i commemora aquest dogma marià. Va ser establerta el 1476 pel Papa Sixt IV, però Climent XI la va fer universal el 1708. Així i tot, aquesta doctrina no és acceptada per altres tradicions cristianes com ara esglésies protestants o l'Ortodoxa, les quals tenen perspectives diferents, fet que no afecta la creença comuna de la importància de Maria en la història de la salvació i com a mare de Jesús.

Un passatge remarca-

ble és la visitació de l'arcàngel Gabriel: «Maria li digué a l'àngel: ¿Com es farà això, puix que no conec home? L'àngel, en resposta, li va dir: l'Esperit Sant vindrà sobre teu, i el poder de l'Altíssim et cobrirà amb la seva ombra; per això l'infant serà anomenat Fill de Déu» (Lc, 1:34-35).

A la iconografia de la concepció, la Verge Maria es mostra com una jove dona radiant i sense taca amb actitud de pregària, dreta sobre una lluna creixent, que simbolitza la seva plenitud i perfecció. La veiem trepitjar una serp o un drac, animal que porta a la boca una poma, per fer referència a la temptació a la qual es van veure sotmesos Adam i Eva, cosa que al·ludeix a la victòria de la Verge sobre el pecat i el mal. Al seu cap hi sol haver una corona d'estrelles per fer referència a la plenitud de gràcia i la reialesa celes-

tial. També és freqüent la presència d'àngels simbolitzant la intervenció divina i l'anunci de la concepció immaculada i l'Esperit Sant en forma de colom.

A l'art pop destaquem a Antonio de Felipe³, un artista emmarcat dins el *pop art* espanyol. Durant molts anys ha treballat en publicitat, i això li ha deixat senyal en el seu estil, ja que en molts dels seus quadres fa referència a logos publicitaris. El cas que ens interessa són les obres inspirades en la concepció de la Mare de Déu, qui és substituïda per Marilyn Monroe, un personatge famós a escala mundial i un dels símbols sexuals més populars de la dècada de 1950 i principis dels seixanta.

fig. 2: Marilyn, Antonio de Felipe. 2000.

fig. 3: Virgin Hollywood Marilyn Monroe, Antonio de Felipe. 2000.

Combina elements sagrats amb imatges secularitzades de la cultura popular, alhora que qüestiona els valors i les percepcions culturals i religioses. Ambdues obres semblen un cartell publicitari, els quals han estat una influència significativa a l'art pop per reflexionar sobre la cultura de consum i la influència de la publicitat. En un podem llegir «Marilyn» i a l'altre «Hollywood Virgin». Els colors són molt vius, però respecta el blavós de la vestimenta, encara que Marilyn porta un collaret i ensenya la part superior del tors. Els àngels que l'acompanyaven han desaparegut, ara veiem cors i estrelles.

³ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://www.lafiabrera.net/categoria/antonio-de-felipe/>

5.1.2. Anunciació

La cantant Amy Winehouse, també es fica a la pell de la Verge Maria, l'autor de l'obra és Brandon Loving, un il·lustrador autònom nord-americà, qui sembla que segueix un estil similar al d'Antonio de Felipe. Tanmateix, aquí identifiquem els àngels, l'aureola i la serp que és trepitjada. Es conserven elements de la Verge i de la pròpia cantant com el micròfon que porta a la mà esquerra. Altra vegada es fusiona imatges icòniques de celebritats amb la religió.

fig. 4: Amy Winehouse, Brandon Loving.

fig. 5: Anunciació, Fra Angelico. 1426.

L'anunciació es refereix a l'episodi en què l'arcàngel Gabriel va ser enviat per Déu per anunciar a Maria que ella seria la mare de Jesús, el Fill de Déu. Gabriel la va saludar amb les següents paraules: «Alegra't, plena de gràcia. El Senyor és amb tu» (Lc, 1:28). Li va dir que no tingués por i li va comunicar que ella concebria al seu ventre un fill per obra de l'Esperit Sant, i que aquest nen seria el Messies. Maria va acceptar la voluntat de Déu: «Mira, jo sóc la serventa del Senyor; que se'm faci segons la teva paraula». (Lc, 1:38)

A través de l'acceptació de Maria, «la paraula s'ha fet home i s'ha estat

entre nosaltres» (Jn, 1:14), és a dir, Déu va viure la vida d'ésser humà però sense cap pecat, complint així les profecies de l'Antic Testament.

La festa de l'anunciació és reconeguda gairebé universalment a tot el cristianisme, sobretot dins de l'Ortodòxia, l'Anglicanisme, el Catolicisme i el Luteranisme. És coneguda com la Solemnitat de l'Anunciació del Senyor, celebrada el 25 de març per recordar l'important paper que Maria va exercir en la història de la salvació.

La iconografia d'aquest episodi sol representar Maria dreta o agenollada, sovint amb les mans juntes sobre el pit i en una postura d'humilitat davant l'aparició de l'arcàngel Gabriel, qui es mostra amb ales, sovint vestit amb túniques o vestimentes sagrades. L'Esperit Sant apareix en forma d'un colom, descen-

dint sobre Maria. Al quadre de Fra Angelico a la part superior esquerra es veuen les mans de Déu, de les quals surt un raig de llum on viatja l'Esperit Sant. Solen estar en un espai interior, com ara una habitació o un santuari amb elements decoratius, com una cortina per indicar la santedat del lloc.

A l'art pop no hi ha pràcticament exemples, però una obra de Fiorentina Giannotta⁴ podria estar inspirada en l'Anunciació.

fig. 6: Madonna Mac, Fiorentina Giannotta. 2022.

S'observa a la Verge Maria en el centre amb les mans entrecreuades al pit com a Fra Angelico, i a sobre seu un àngel nu, podria ser Gabriel, tot i que ell sempre va vestit amb túniques sagrades, però

com sabem, l'art pop no segueix l'estètica convencional així que podria ser una nova manera de representació. El fons és d'un color lila saturat amb siluetes de flors i cors, com és habitual al pop.

Altres artistes també s'han inspirat en aquest episodi sagrat, però les seves obres són il·lustracions que no s'emmarquen dins de l'àmbit pop. Un exemple és Patxi Velasco, més conegut com Fano, ell és un dels il·lustradors més coneguts dintre del panorama religiós contemporani, per això el mencionarem més d'un cop. El seu estil és característic, combina colors cridaners, línies netes i elements simbòlics.

fig. 7: Anunciació, Patxi Velasco.

La seva anunciació mostra com Maria li obre el cor a l'arcàngel Gabriel, qui li introdueix una espelma encesa, és una manera de transmetre simbòlicament que ella està disposada a seguir la voluntat de Déu.

Natasha López Irazusta, llicenciada en disseny gràfic, també s'inspira en temes religiosos.

fig. 8: Anunciació, Natasha López Irazusta. 2020.

El seu estil és més senzill, es mostra la figura de l'arcàngel Gabriel vestit amb les seves elegants túniques, i a Maria, qui continua preservant la posició de les mans. El fons és neutre i simple, no hi ha elements que puguin distreure.

⁴ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <http://www.fiorentinagiannotta.com/>

5.1.3. Visitació

fig. 9: Visitació,
Rafael. 1517.

La visitació té lloc poc després que l'arcàngel Gabriel anunciés a Maria que seria la mare de Jesús, moment en què ella decideix anar a visitar la seva cosina Isabel qui també estava embarassada de Joan Baptista. Aquí serà quan la Verge canti el *Magnificat*, un càntic amb què dona les gràcies i proclama la grandesa i adoració de Déu. Es produeix la trobada de dues dones embarassades amb alegria i benediccions: «I succeí que tan bon punt Elisabet sentí la salutació de Maria, l'infant saltà de goig al si d'ella, i Elisabet esdevingué plena de l'Esperit Sant» (Lc, 1:41).

Se celebra el 31 de

maig al calendari litúrgic de l'Església catòlica. Va ser introduïda el 1263 per sant Bonaventura, general de l'Orde Franciscana. El 1389, el papa Urbà VI la va establir al *Calendarium Romanum* pel 2 de juliol, però després del Concili del Vaticà, el calendari es va reformar i la festa es va traslladar al 31 de maig. Durant aquesta festivitat se celebren misses especials i es poden fer processons o actes litúrgics per commemorar l'esdeveniment de la visitació.

La seva iconografia presenta les dues figures principals, la Verge Maria i la seva cosina Isabel, les quals solen abraçar-se o saludar-se, amb una expressió d'alegria a les cares. Maria apareix com a dona jove, sol portar un vestit blau, ja que és un color tradicionalment associat amb ella, i un vel o mantell que li cobreix el cap. Isabel, en canvi, és representada com una do-

na vella, i és més habitual el color vermell que la distingeix de la cosina. Sovint porten un halo o aurèola per indicar-ne la santedat.

Maria i Isabel es troben en un ambient tranquil i pacífic, poden estar parades davant d'una casa o en un paisatge, envoltades d'arbres o elements naturals, com és el cas del quadre de Rafael. Algunes vegades, s'inclou la figura de Joan Baptista al ventre d'Isabel com un nen que encara no ha nascut i reconeix la presència de Jesús al ventre de Maria. Poden haver-hi elements simbòlics com flors per fer referència a la vida i la fertilitat o raigs de llum que representen la presència divina.

A l'art pop no trobem obres específiques que tractin aquest episodi, malgrat això, hi ha dissenyadors gràfics i artistes que si ho han fet, la qual cosa ens ajuda a veure

com la Verge Maria continua estant present de manera artística en la cultura contemporània.

Gabriel Cannizo és un il·lustrador religiós d'Argentina. Al seu dibuix de la visitació veiem com és fidel als colors, a la posició de les dues cosines abraçant-se, inclús apareix sant Joan al ventre d'Isabel.

fig. 10: Visitació, Gabriel Cannizo. 2022.

Natasha López Irazusta també fa la seva interpretació, però continuant en la línia de la senzillesa, on només destaquen les dues figures principals, que es distingeixen pels colors de la vestimenta i pel color del cabell, element que marca l'edat. Tan sant Joan com Jesús fan acte

de presència al ventre de les seves mares.

fig. 11. Visitació, Natasha López Irazusta. 2021.

Finalment, cal destacar dues il·lustracions de Fano sobre aquest episodi. En una d'elles veiem a Maria de color rosa i Isabel de verd, trencant així amb els colors convencionals, porten les aurèoles i es mostren dos telèfons units cada un en una panxa com si sant Joan i Jesús s'estiguessin comunicant entre si; l'Esperit Sant apareix en forma de colom enmig de les dues figures.

A l'altre, Maria arriba en un carro ple de cors, simbolitzant l'amor, del qual tira el colom. Al fons distingim a Isabel que va amb bastó i el cabell blanc

per la seva vellesa, l'està esperant a la porta de casa. L'artista ha actualitzat la iconografia de la Visitació aportant-li elements moderns com ara el telèfon.

fig. 12: Visitació, Patxi Velasco.

5.1.4. Pietat

fig. 13: Pietat, Miquel Àngel. 1499.

La pietat prové del terme llatí *pietas* originat a l'Imperi romà al voltant de l'any seixanta-quatre. Fa referència a l'acte de prostrar-se i mostra l'emoció d'un gran amor. No està descrita en detall als evangelis canònics del Nou Testament. La descripció més propera a l'escena de la pietat és a l'Evangelí de Joan, on s'esmenta que el cos de Jesús va ser dipositat en una tomba després de la seva crucifixió: «A l'indret on va ésser crucificat hi havia un hort i, a l'hort un sepulcre nou, on encara no havia estat enterrat ningú. I com que el sepulcre era tan a prop, hi van posar Jesús, ja que era el dia de preparar la pas-

qua» (Jn. 19:41-42).

La seva iconografia mostra a la Verge Maria sostenint el cos mort de Jesucrist després de baixar-lo de la creu. Es mostra el dolor i el patiment de la mare per la mort del seu fill i transmet la compassió i la misericòrdia de Maria cap a la humanitat. Una de les representacions més conegudes és la de Miquel Àngel, qui és capaç de transmetre el dolor profund de la mare.

A l'art pop trobem una reinterpretació de l'obra de Miquel Àngel realitzada per Silvia Flechoso, una artista contemporània espanyola.

fig. 14: La pietat, Silvia Flechoso. 2021.

La Verge és la presidenta de la Comunitat de Madrid, Isabel Díaz Ayuso, i Jesús, el cantant C. Tangana. L'acompanyen icones generacionals dels darrers anys com les artistes Nathy Peluso, Billie Eilish, Rosalía o Bad Bunny.

A la revista *El independiente*, Flechoso va deixar clar que la presidenta «es un icono pop madrileño actual»⁵, prefereix que l'espectador tregui les seves conclusions, però està clar que la seva obra es mou entre el *kitsch* i el pop. També s'inclouen productes relacionats amb l'hostaleria de Madrid per donar-li suport, ja que van patir molt amb la pandèmia per la Covid-19.

David LaChapelle⁶, un fotògraf americà es decanta pels cantants Courtney Love com a Verge i un doble de Kurt Cobain com a Jesús, qui té els seus braços plens de marques a causa de punxar-se amb

⁵ SERNA (2021)

⁶ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://www.davidlachapelle.com/>

xeringues, hi ha píndoles a la taula i blocs de lletres a terra, on es llegeix "Heaven to Hell", és a dir, "Del cel a l'infern". Amb això adverteix de l'efecte que poden causar les drogues i com aquestes poden posar fi a la teva vida. Al costat dels blocs de lletres identifiquem un nen com a símbol de la innocència que tots tenim quan som petits, època en què no existeixen els problemes ni les preocupacions.

fig. 15: Courtney Love: Pietà David LaChapelle. 2006.

Combina el surrealisme i el pop art, centenars de celebritats han sigut retratades per l'artista, com Michael Jackson, el rei del pop, qui també s'encarna

en el cos de Jesús. A terra observem el guant blanc, un element molt característic d'ell. Aquesta obra es titula «American Jesus: Hold me, carry me boldly», és a dir "Jesús americà: Agafa'm, porta'm amb valentia".

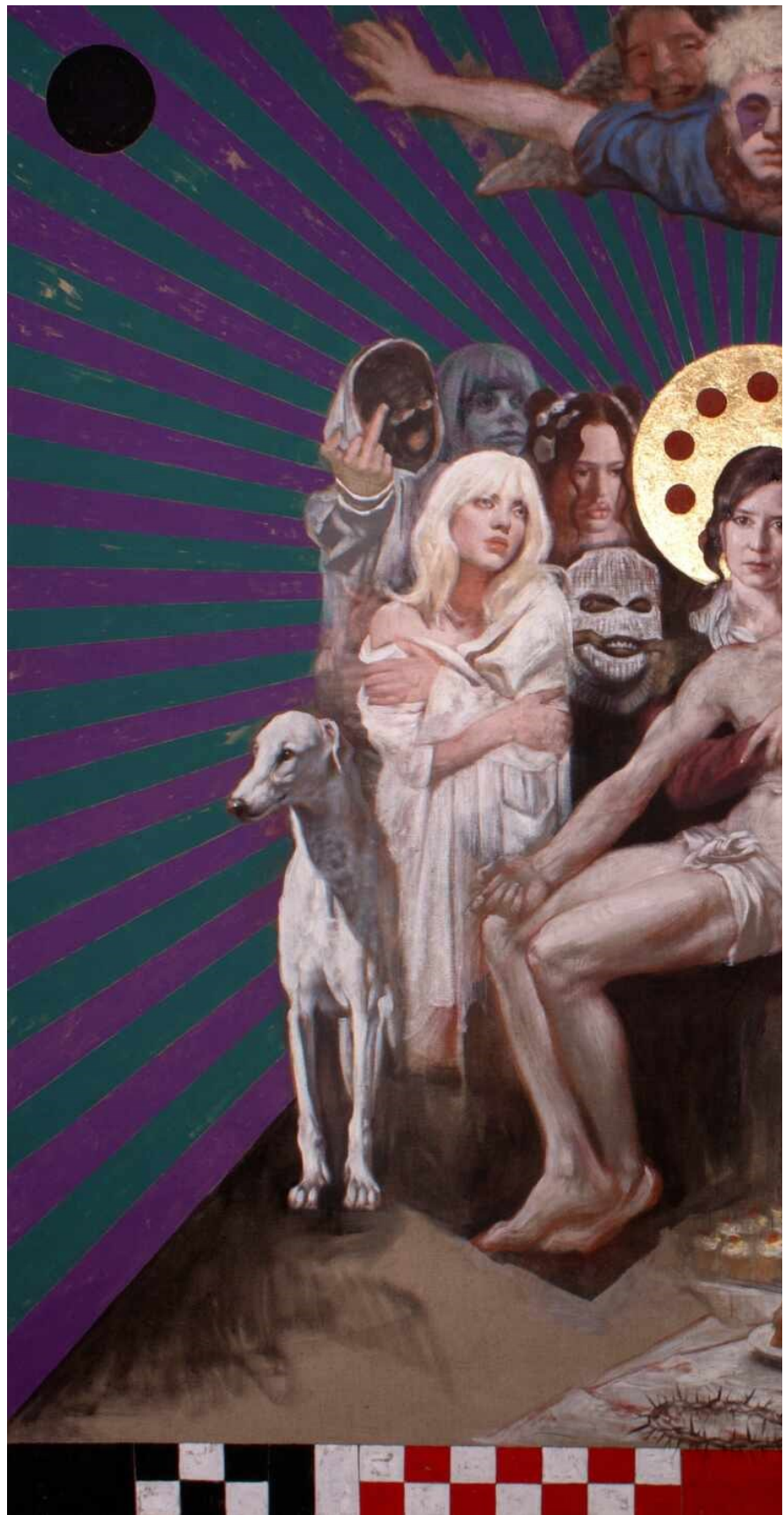

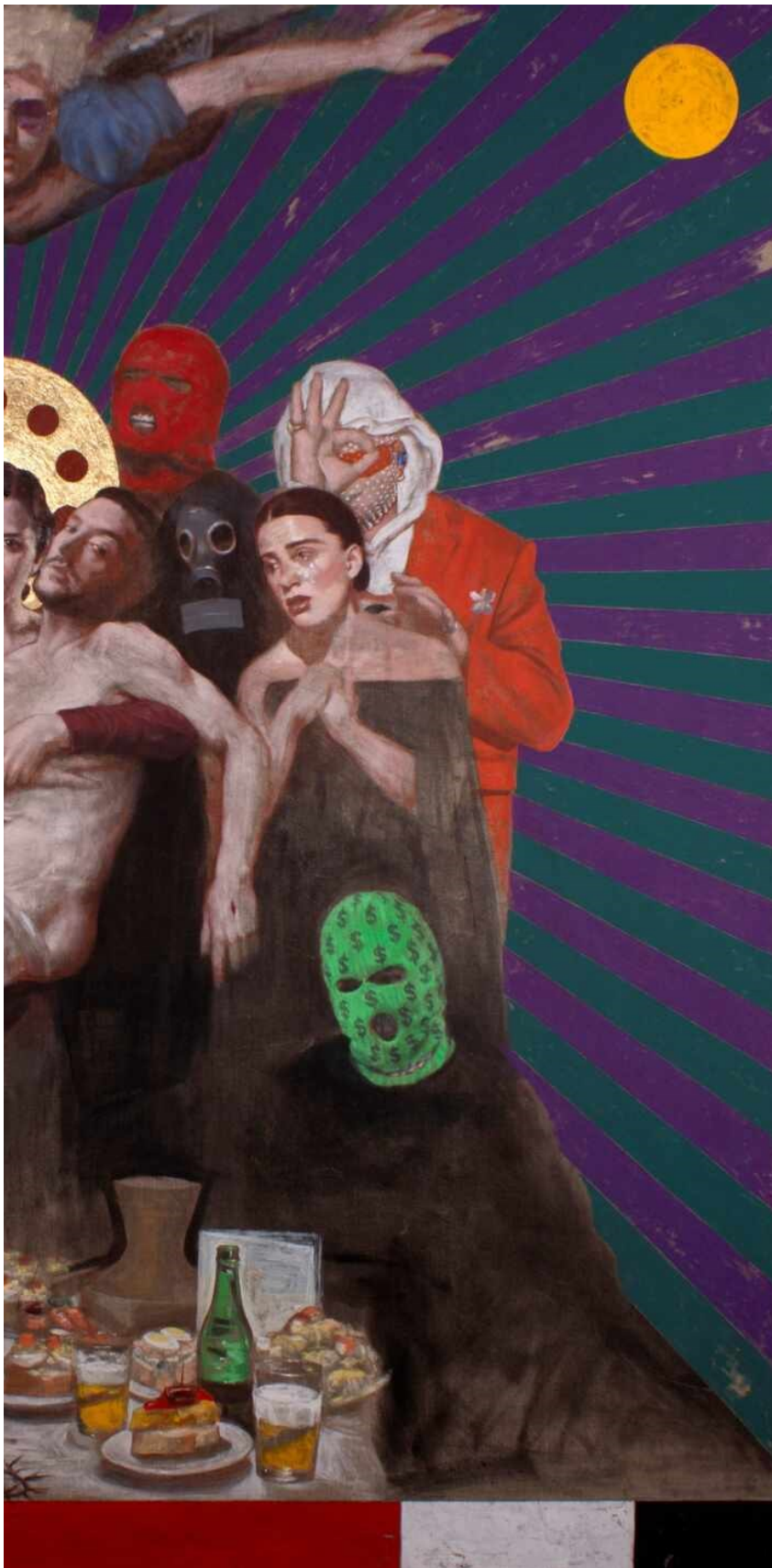
fig. 16: American Jesus: Hold me, carry me boldly, David LaChapelle. 2007.

El que més crida l'atenció és el fet que la Verge Maria ha sigut substituïda per un Crist amb aparença *hippie*. Les figures es troben envoltades de natura, sembla un món idíl·lic, però impregnat per una gran tragèdia.

Totes les obres esmentades han sigut objecte de controvèrsia i han rebut

crítiques per blasfèmia, així i tot, hi ha d'altres que les han defensat, ja que són capaces d'explorar temes socials i culturals contemporanis, en comptes de fer una simple representació literal de figures religioses.

5.1.5. Assumpció

fig. 17: Assumpció de la Verge, Tiziano. 1518.

L'assumpció de Maria no s'esmenta explícitament als evangelis canònics ni al Nou Testament, és una creença i doctrina cristiana que afirma que al final de la seva vida terrenal, la Mare de Déu va ser portada al cel en cos i ànima, sense experimentar la mort física, és a dir, el que coneixem com "La dormició". Aquest episodi el trobem al capítol XXXIX de l'apòcrif assumpcionista del llibre de sant Joan Evangelista, on podem llegir les paraules que Déu li diu a la seva mare: «Heus aquí que des d'aquest moment el teu cos

serà traslladat al paradís, mentre que la teva ànima estarà al cel, entre els tressors del meu Pare, coronada d'una extraordinària resplendor, on hi ha pau i alegria pròpia de sants àngels i més encara».

El 1950 es va publicar la Constitució *Munificentissimus Deus*, on el Papa Pius XII va proclamar oficialment l'Assumpció de Maria com a dogma de fe: «la Immaculada Mare de Déu, la sempre Verge Maria, acabat el curs de la seva vida terrenal, va ser assumpta en cos i ànima a la glòria celestial».

El 15 d'agost se celebra l'assumpció de Maria pels fidels a l'Església catòlica i en altres denominacions cristianes per honrar el paper i la santedat de Maria com a mare de Jesús i model de fe i obediència per als creients.

La iconografia de l'assumpció, representa a Maria pujant al cel, dempeus i amb els braços oberts,

flotant entre els núvols. Solen haver-hi àngels o un cor d'éssers celestials que celebren la seva entrada al cel, poden estar sostenint corones, instruments musicals o flors, especialment els lliris i roses blanques, ja que es relacionen amb la puresa i la gràcia. Pot fer acte de presència una llum radiant per simbolitzar la santedat i l'elevació divina. També es poden incloure els apòstols a la part inferior de la composició, mirant com Maria ascendeix al cel, així ho mostra Tiziano al seu quadre l'«Assumpció de la Verge».

A l'art pop trobem alguns exemples on personatges populars imiten el moment de pujada al cel.

En una de les imatges fetes a partir de *photoshop* per l'artista Scadarts, es veu el quadre de Tiziano alterat, la Verge Maria ha sigut substituïda per una nau amb marciàns, però la

resta és exactament igual, de manera que es conserva tota la iconografia tradicional però canviant l'individu principal de l'acció.

fig. 18: Assumpció, Scadarts. 2022.

A l'altra imatge succeeix el mateix, hi ha un personatge de Star Wars encarnant a la Verge amb la seva espasa làser, però identifiquem als àngels i éssers celestials que l'acompanyen i als apòstols a la part inferior.

Com veiem es conserven els elements iniciàtics, és més, la Verge ha sigut l'única modificació, però pel simple fet d'introduir personatges d'una

pel·lícula tan exitosa de la nostra cultura actual, es converteix en una obra d'art pop.

fig. 19: Assumpció, Scadarts. 2022.

José Luis Guerrero⁷ es passa a la línia del manga i dels herois dels còmics per transformar a la Verge en l'androide Astroboy.

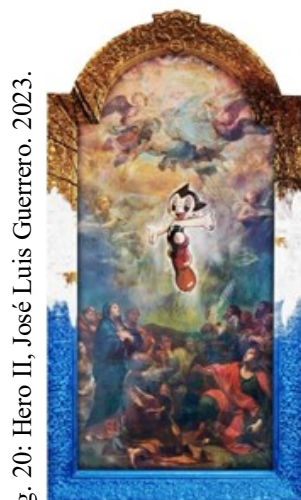

fig. 20: Hero II, José Luis Guerrero. 2023.

Igual que en els casos anteriors, només hi ha aquesta alteració, la resta respecta el quadre clàssic en el qual s'ha inspirat.

Els il·lustradors també han dibuixat aquest episodi, cal repetir a Fano qui a la seva obra incorpora un ascensor per simular l'assumpció, on Jesús espera a la seva mare per pujar-la al cel, ja no hi ha àngels ni apòstols, la iconografia s'ha adaptat a temps moderns.

fig. 21: Assumpció, Patxi Velasco.

⁷ Podeu accedir a la seva galeria d'imatges a través del següent enllaç: <https://www.saatchiart.com/account/artworks/823801>

5.1.6. Coronació

fig. 22: La coronació de la Verge, Velázquez. 1635-1636.

La coronació de la Mare de Déu té lloc després de la seva ascensió al cel. No s'esmenta explícitament a la Bíblia, però sí que hi ha textos bíblics que s'han interpretat de manera simbòlica per recolzar la idea de reialesa, com al llibre de l'Apocalipsi, on diu: «Una dona vestida del sol, amb la lluna sota els peus, i sobre el cap una corona de dotze estrelles» (Ap, 12:1).

Aquest esdeveniment se celebra el 22 d'agost, moment en què es realitzen diferents cerimònies i oracions en honor a la Maria recordant la seva coronació al cel.

Un dels primers cristians a anomenar-la "Reina" va ser Efrén de Sírria, ja que en un dels vint himnes que va dedicar a la Verge va escriure el següent: «Mare de Déu Augusta i Propietària, Reina, Senyora, protegeix-me sota les teves ales, guarda'm, perquè no es gloriï contra mi Satanàs, que sembla ruïnes, ni triomfi contra mi el malvat enemic»⁸. El 1954 va ser reconeguda com a festa litúrgica oficial pel Papa Pius XII.

La iconografia de la coronació representa la Verge Maria sent coronada per la Santíssima Trinitat, és a dir, el Pare, el Fill i l'Esperit Sant. La corona pot estar feta de diferents materials, com ara or o pedres precioses, i sovint està adornada amb símbols cristians, com la creu, o símbols evangelistes. Es vol transmetre el seu lloc al cel i el seu paper com a mare de Crist i de tota la

humanitat.

Sol aparèixer amb una túnica blanca i un mantell blau, com a símbol la seva puresa. A més, pot estar envoltada d'altres personatges, com àngels i sants en mode d'adoració i celebració. La imatge es completa amb elements del cel, com ara núvols, raigs de llum i un tron celestial.

Al pop art, l'artista Annie Christian fa una reinterpretació de la Verge Maria com a reina, destaca el color rosa i vermell, i la gran corona amb estrelles sobre el cap que ocupa gran part de la imatge, pretén ser exagerada.

fig. 23: Our Lady in Red, Annie Christian. 2019.

⁸ SYRUS (1747, 546)

Utilitza molt l'estampat, tant a la seva vestimenta com al fons on distingim la paraula "LADY", és a dir, "senyora". És l'únic personatge, per tant, tot el centre d'atenció recau sobre ella, fet que l'empodera. Ha realitzat unes altres versions molt similars, a les quals predomina el color rosa, i on els estampats i la gran corona continuen estant presents.

José Luis Guerrero crea l'obra «La reina del cel», la qual «Com totes les meves peces, s'intervé una pintura clàssica per descontextualitzar-la i actualitzar-la, aquesta vegada és la imatge d'una Verge que porto als temps moderns amb una corona al cap i un ceptre de globus a les mans. També s'han inclòs colors i gràfics vibrants per crear un aspecte més contemporani i imatge "pop"»⁹, per tant, a partir d'una obra tradicional afegeix

elements aliens amb la idea de mostrar-la com a reina i que no perdi aquest significat.

fig. 24: The Queen of Heaven, José Luis Guerrero. 2021.

S'han fet moltes il·lustracions d'aquest passatge, però un que crida l'atenció és la de Maria Olguín¹⁰ qui substitueix la Santíssima Trinitat per una nena, ella és qui corona a la seva mare en el cel.

fig. 25: "Madre, te coronó como Reina de...", Maria Olguín. 2020.

La representació és molt senzilla, se centra en les figures de mare i filla per transmetre l'amor incondicional. No obstant hi ha d'altres il·lustracions que segueixen l'estètica tradicional com la feta per Thefishermen, un projecte de nova evangelització que pretén apropar els continguts de la seva fe mitjançant una sèrie de dissenys i productes.

fig. 26: Maria Reina, TheFishermen. 2021.

Aquest cas sí que presenta la Santíssima Trinitat, però per donar-li més poder a la Verge apliquen dues paraules clau: "MARIA REINA".

⁹ Cita extreta de la fitxa tècnica de l'obra, recuperada de: <https://www.saatchiart.com/art/Mixed-Media-The-Queen-of-Heaven-Limited-Edition-of-25/823801/8593943/view>

¹⁰ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://mariaolguin.es/>

5.2. ADVOCACIONS A LA VERGE

5.2.1. Theotokos (mare)

fig. 27: La Verge dels lliris, William Adolphe Bouguereau. 1899.

Theotokos, és una paraula grega utilitzada per la tradició patristica, que significa 'Mare de Déu', a partir de la qual van sorgir altres variables que veurem més endavant. És el títol que l'Església cristiana va utilitzar per fer referència a la maternitat divina de Maria, al voltant del segle III, però va ser l'any 431, quan el concili d'Efes, ho va consolidar oficialment. El qualificatiu aplicat a la Verge Maria de *Theotokos* implicava el reconeixement de Crist com a Déu, idea que no era admesa per alguns sectors de l'Església

antiga (jacobites o més tard arrians, per exemple), per això, apareixen alternatives com ara *Christotokos*, 'Mare de Crist', que intentava atenuar la qüestió teològica. El Concili d'Efes va intervenir postulant oficialment l'acceptació del qualificatiu *Theotokos*, i va ratificar tant la naturalesa divina: «el Verbo, al unir-se en su persona a una carne animada por un alma racional, se hizo hombre» (DS 250), com la humana: «Madre de Dios, no porque el Verbo de Dios haya tomado de ella su naturaleza divina, sino porque es de ella, de quien tiene el cuerpo sagrado dotado de un alma racional, unido a la persona del Verbo, de quien se dice que el Verbo nació según la carne» (DS 251).

La iconografia de la *Theotokos* presenta a la Verge en el tron asseguda amb el seu fill. La posició del nen assegut, fa difícil

identificar-ho amb un nou nat, però la idea de la iconografia i el context teològic de la figura obliga a pensar que el nen és acabat de néixer. Els braços estesos i la mirada frontal en actitud hieràtica corresponen al romànic, les aurèoles al voltant dels seus caps són un recurs habitual per indicar la santedat en l'art cristià des d'època primitiva. Així ho representa William-Adolphe Bouguereau amb la seva «Verge dels lliris» de l'any 1899, actualment exposada en una col·lecció privada del Museu de Belles Arts de la Vila de París (*Petit Palais*).

A l'art pop trobem exemples inspirats en aquesta pintura com la «Verge del nenúfar» d'Hilary White amb la granota Kermit encarnant a Crist.

Podem veure que aquesta és l'única innovació, ja que la resta és pràcticament igual a

l'obra de Bouguereau, el tron, els lliris, la paret de fons amb les flors i la Verge, encara que els colors són més saturats. La substitució de Jesús per un personatge modern i provinent d'una sèrie televisiva infantil de gran popularitat a tot el món, converteix l'obra en art pop.

fig. 28: Virgin of the Lily Pad, Hilary White. 2011.

Ron English¹¹, un artista d'art contemporani nord-americà, considerat el padrí de l'art de carrer, transforma a Maria en Gene Simmons i a Jesús en Paul Stanley, tots dos integrants de la banda Kiss.

L'escenari de fons ha

canviat, els lliris ja no estan, però continua mantenint les aurèoles, el tron i l'estètica dels personatges, exceptuant la cara pintada.

fig. 29: La Verge dels lliris versió KISS, Ron English.

Palehorse titula la seva obra «Nostra senyora de la lluita lliure». Han desaparegut tots els elements incloent el tron, però la posició mare i fill és la tradicional. A diferència de les altres imatges, Jesús va vestit amb una espècie de malla i porta unes botes. Els colors han canviat, són molt més vius i s'oposen, el blau amb el vermell.

Les màscares pròpies del poble mexicà semblen representar una mitologia moderna, batalles còsmiques entre bé i mal i l'ètica moral transmesa a través de contes de sants i pecadors, s'assemblaven a divinitats vives per a la societat actual.

fig. 30: Nostra Senyora de la lluita lliure, Palehorse. 2012.

¹¹ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://www.popaganda.com/>

5.2.2. Eleüssa (tendre)

fig. 31: Eleüssa, la Verge de Vladímir.
Segle XII.

Eleüssa és una paraula grega que fa referència a la 'Verge de la tendresa'. Una de les seves representacions més antigues i icòniques és la Verge de Vladímir de principis del segle XII. El seu origen és Constantinoble, però la imatge va rebre el nom amb què és mundialment coneguda el 1154, quan el príncep Andrei Bogoliubsky la va portar a la ciutat de Vladímir, i va manar edificar la Catedral de la Dormició de la Mare de Déu en honor a la Verge, sent proclamada Santa Patrona del territori de Vladímir. Va ser molt venerada a Rússia, la consideraven la icona protecto-

ra del país, ja que segons la llegenda, salvaria Moscou del setge dels Tàrtars. Actualment, és la imatge més important de la Verge, proclamada com a patrona de la unitat de totes les esglésies pel Papa Joan XXIII. Des del 1930 es conserva a la galeria Tretyakov de Moscou.

La seva iconografia és pròpia de l'art bizantí, i posteriorment pervivent en l'ortodòxia de l'Església oriental. Veiem la Verge amb el Nen en braços, les galtes es toquen tendrament, ell la mira i li passa un braç al voltant del seu coll, però els grans ulls d'ella es dirigeixen a l'espectador, estan plens de profunda tristesa pel destí del seu fill. Les estrelles simbolitzen que va ser l'escolli- da per Déu per complir el seu pla de salvació.

A l'art pop identifiquem una gran varietat d'exemples com ara «In cat we trust» de l'artista

espanyola, Rebeca Khamlichí, on observem que la posició del braç de Jesús es manté igual, però varien alguns elements com la mirada frontal de tots dos i les corones damunt el seu cap. Ara bé, el que més destaca és el Nen Jesús convertit en gat i els colors saturats amb gran impacte visual.

fig. 32: In cat we trust, Rebeca Khamlichí.

Isabel Samaras¹², artista nord-americana i amant de la cultura pop, transforma als personatges sagrats en micos, simbolitzant un retorn als orígens, aquí l'únic que ens fa identificar la pintura com *Eleüssa* és la posició de la Verge i Jesús, que

¹² Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://www.isabelsamaras.com/>

encara que hi ha alguna variable com les mirades ens continua transmetent aquesta idea de tendresa i afecte entre mare i fill. Aquesta obra rep el títol de «Behold My Heart».

fig. 33: Behold My Heart, Isabel Samaras. 2003.

Un últim exemple té a veure amb la cadena de restaurants de menjar ràpid més gran i famosa del món actualment, el Mc Donald's.

L'autor de l'obra és Francisco Munguía Villalta, artista que paròdia obres mestres de l'art clàssic i pretén transmetre un missatge sobre algun tema actual, com el consumisme que es critica a

la Mcdonna, un retrat de Ronald McDonald inspirat en la Verge de Botticelli (1445-1510). Mare i fill tenen els ulls tancats, però l'actitud de tendresa es manté en el gest de les cares tocant-se i en com s'abracen.

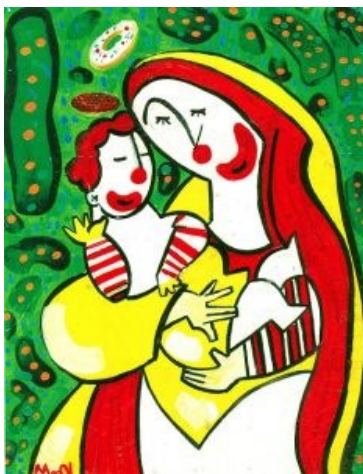

fig. 34: Mcdonna, Francisco Munguía Villalta.

5.2.3. Galactotrofusa (alletadora)

fig. 35: La Verge de Melun, Jean Fouquet. 1450.

Galactotrofusa és una paraula grega que es tradueix com 'la Verge que alimenta (al Nen) amb la seva llet'. L'origen de les seves primeres expressions a l'art es remunta al segle IV.

Les Sagrades Escriptures no ens parlen sobre la lactació de Jesús. No obstant això, a l'Evangeli de sant Lluc podem llegir el següent: «Benaure el si que et portà i els pits que t'alletaren» (Lc, 11:27). A Belen, prop de la Basílica de la Nativitat se situa la Gruta de la Llet, on hi ha una roca formada per carbonat de calci, raó per la qual en diluir les pedres en aigua semblen llet. A

més, va ser on, segons la tradició, Maria va alletar Jesús quan fugia del rei Herodes qui es va sentir amenaçat per la notícia del naixement del "rei dels jueus" i va ordenar matar a tots els nens menors de dos anys a Belen i els seus voltants, es va conèixer com la "matança dels innocents". A un dels apòcrifs sobre la Nativitat, concretament al protoevangeli de Santiago es fa referència al moment que els reis mags els troben a la gruta: «I en aquell moment l'estrella aquella que havien vist a l'Orient, va tornar a guiar-los fins que van arribar a la cova, i es va posar sobre la boca d'aquesta. Aleshores van veure els mags al Nen amb la seva Mare, Maria i van treure dels seus cofres: or, encens i mirra» (Prot. Jac. 21:3). Aquest lloc va adquirir gran popularitat, cosa que va impulsar l'expansió de la Mare de Déu

de la Llet.

Durant l'edat mitjana aquesta icona va tenir molta importància, es va expandir per tota l'Europa Occidental, però va agafar més força a partir del Renaixement.

Una dada curiosa és que una de les primeres representacions de Maria, n'és alletant al Nen Jesús. La pintura data del segle II, és a dir, en el període de l'art paleocristià i es troba a les catacumbes de Priscilla, Roma.

La seva iconografia mostra la Verge amb un caràcter humà, exalta el sentiment matern per presentar-se de manera més natural, com una mare. Es tracta de l'acte d'alletar al seu fill. Hi ha moltes variables, el lloc on se situen pot ser intern o extern, de vegades estan sols i d'altres els acompanya la cort celestial, on hi ha àngels tocant música. Maria va amb el cap cobert i el Nen pot aparèi-

xer vestit o nu, però tapat amb una tela. Hi ha hagut una evolució iconogràfica i és que en les representacions més antigues el Nen agafa amb les mans el pit de la seva Mare. Més tard, es pot entreveure per una obertura del vestit. Al segle XV es mostra el pit explícitament.

A l'art pop identifiquem un clar exemple de Felipe Cardeña, qui utilitza la tècnica del collage per fer les seves obres religioses, una de les quals es titula «The Virgin of Piercing».

fig. 36: The Virgin of Piercing, Felipe Cardeña. 2017.

Observem que els personatges estan inserits en un fons ple de colors i d'elements diferents,

identifiquem la sopa Campbell, a Mickey Mouse, inclús podem llegir *Vanish*, la famosa marca de neteja, però el que més destaca són les flors, ell mateix afirma el següent: «Són les formes més riques i belles de la natura, i en la curiositat de les seves mil formes diferents i els seus extraordinaris matisos de color hi ha el patró, l'escenari fantàstic on construeixo les meves històries, el meu món»¹³.

Xuri Fenton, a partir de l'obra clàssica «Maradedeu de Melun» realitzada per Jean Fouquet el 1450, pinta a la

fig. 37: La Verge de Melún versió Rosalía, Xuri Fenton. 2019.

Verge com si fos Rosalía, cantant que moltes vegades es reconeix a si mateixa com a tal.

Porta arracades i a la corona li afegeix una serp, transmet l'empoderament femení. Fenton té un canal a YouTube i a un dels vídeos on explica el procés de la seva pintura afirma que el nadó no és Jesús nen, sinó nena.

Com veiem és bastant fidel a l'obra tradicional pel que fa als àngels vermells i blaus, el color de la vestimenta, el tron, la posició dels personatges i les seves mirades, però incorpora elements completament nous i innovadors que li donen a l'obra un nou significat.

José Luis Guerrero a «Fantasy Kingdom», transporta el moment d'al·letament a un món fantasiós, on hi ha un castell encantat, porten gorres de Mickey Mouse i apareix la fada Campanella fent-ne la màgia, una

¹³ BARBIER (2021, 47)

aura lluminosa que envolta el cap del nen com a símbol del Déu solar, de la santedat i del Salvador.

fig. 38: Fantasy Kingdom, José Luis Guerrero. 2022.

Stephane Badroff¹⁴ a la seva obra «Es wird einmal ein Wunder geschehen» o «Un miracle passará algun dia», també s'inspira en Fouquet, recreant a la Verge com una Barbie amb el pit al descobert, mentre que Jesús, qui sol representar-se amb la pell clara, apareix com un nen negre per reivindicar la presència i dignitat

fig. 39: Es wird einmal ein Wunder geschehen, Stephane Badroff. 2019.

de les persones pertanyents a aquesta raça.

Ha fet una altra versió on capgira els colors, el Nen Jesús té el seu color habitual i la Verge és negra. A sota d'ells afegeix a dos guàrdies amb trompetes, però es conserva el tron i els colors vermells i blaus que aquesta vegada estan per tot el quadre, fins i tot en la pell dels personatges.

La fotògrafa Cindy Sherman, es retrata a ella mateixa com si fos la Verge amb el Nen Jesús. El pit de plàstic i la túnica arrugada desvetlla una fotografia anti-natural, l'autora exposa que: «M'estava disgustant l'actitud de l'art de ser tan religiós o sagrat. Volia fer alguna cosa que qualsevol del carrer pogués apreciar... Volia imitar una mica de la cultura i també burlar-me de la cultura mentre ho feia»¹⁵. Per tant, i com és característic del *pop art*, a través

de la ironia qüestiona certs valors, de l'art religiós per transmetre el seu propi missatge. En altres fotografies torna a incloure elements artificials per transmetre la idea d'humor i qüestionant els referents del passat.

fig. 40: Untitled #2016, Cindy Sherman. 1989.

¹⁴ Podeu accedir a la seva galeria d'imatges a través del següent enllaç: <https://www.artmajeur.com/badroff>

¹⁵ SHERMAN (S.D.)

fig. 41: Icono Hodigútria. Segle XVI.

Hodigútria és una paraula grega que significa 'la que mostra el camí'. Segons l'obra *Historia Ecclesiastica* de Nicèfor Gregoràs, la primera icona *Hodigútria* va ser pintada per sant Lluç, «Este primer retrato pintado por el santo, se correspondería con la tipología iconográfica que aquí nos ocupa, la Virgen *Hodigútria*. Sería la emperatriz Eudoxia, esposa de Teodosio II, quien transportaría el icono de Jerusalén a Constantinopla y lo regalaría a su cuñada Pulqueria, quien lo albergó en el Monasterio de Hodegon mandado construir por ella misma»¹⁶. Així i tot, aquesta afirmació és dis-

cutida per la historiografia moderna. El terme *Hodigútria* prové d'una llegenda transmesa oralment, la qual parla d'una font amb poders curatius propera al monestir on anaven les persones cegues o les que patien trastorns oculars. Un dia la Verge va aparèixer davant de dos homes cecs per guiar-los fins a aquesta font, on els va tornar la visió. Així, doncs, va ser la que els va mostrar el camí.

La seva iconografia és molt semblant a *Eleüssa*, però hi ha una clara diferència que canvia completament el seu significat, i és que les mirades de mare i fill es dirigeixen a l'espectador, la seva actitud és molt més distant, les seves cares separades i firmes i no s'abracen. Així doncs, Maria es presenta amb el nen Jesús als braços al mateix temps que ho assenyalava per presentar-lo com el Salvador

del món i indicar als fidels que la Veritat es troba en Ell. El Nen està beneït amb la mà dreta, mentre que a la mà esquerra sosté un pergami de les Sagrades Escripures de l'Evangeli de Joan, on apareix la següent frase: «Jo sóc el camí, la veritat i la vida» (Jn. 14: 6).

Maria porta el seu mantell de color porpra vermellós per fer referència a la posició reial. La vestimenta de Jesús es basa en els colors blanc i taronja. El primer per simbolitzar puresa i la llum de la transfiguració, el segon per representar la Veritat. Com veiem els colors tenen un profund significat teològic, pretenen transmetre un missatge.

A l'art pop trobem diversos exemples, com ara la pintura d'Isabel Samaras titulada «More than Words» on representa a la Família Addams. La Verge es transforma en Morti-

¹⁶ ARANDA (2019, 11)

cia i Jesús en Merlina, qui només porta un bolquer. Els colors de la roba que abans tenien una explicació al darrere, ara s'ha desvanit per actualitzar-se als temps moderns.

fig. 42: More than words, Isabel Samaras. 2013.

Identifiquem l'ocell cadenera, una au que segons la llegenda, quan Jesús era a la creu una va voler treure-li els claus i les espines de la corona per alleujar el seu patiment, però al fer-ho el seu front va quedar tacat de la sang del fill de Déu¹⁷. A més, apareix en pintures renaixentistes de la Mare de Déu i el Nen com «Verge de la cadenera» de Raffaello Sanzio on

sant Joan Baptista li ofereix l'ocell a Crist com advertiment del seu tràgic futur o «Madonna Litta» de Leonardo da Vinci. Tanmateix, Samaras l'ha reduït a la seva essència esquelètica.

Cecília Lawrence porta el seu dibuix a una estètica més gòtica utilitzant colors negres i foscos, encara que manté el daurat de fons.

fig. 43: Our Lady of Perpetual Help, Cecília Lawrence.

Es tracta d'una targeta sagrada titulada «Our Lady of Perpetual Help», on a sota podem llegir: "Remember o most gracious Virgin Mary". A la part superior esquerra i

dreta del cap de la Verge Maria llegim les lletres MP ΘΥ (abreviatura de ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ, "Mare de Déu"). La Verge apareix amb la mateixa posició i vestimenta, només canvien els colors, el Nen ja no porta el pergamí a la mà ni està beneït, els autors pretenen transmetre un altre missatge.

L'artista espanyola Marta Zubieta afirma el següent: «El meu treball explora la cultura pop, les xarxes socials, la psicodèlia i la naturalesa. M'inspiro en els dibuixos animats dels anys noranta, la ciència-ficció, l'art pop-surrealista i el folklore llatí»¹⁸. Crea una obra anomenada «Mother Data», és a dir, 'Dades de mare', on veiem a la Verge transformada en Furby, un ninot creat el 1998 i de gran èxit, la identifiquem com la Mare de Déu, ja que porta la seva vestimenta habitual, amb el vel i l'aurèola, on a

¹⁷ DOMÍNGUEZ (2000, 54)

¹⁸ Cita extreta de la seva pàgina web: <https://www.martazubieta.com/about-contact>

sobre veiem dos coloms amb una corona, encara que a la mà du un mòbil.

El Nen Jesús torna a aparèixer sense les seves vestidures, als ulls porta unes ulleres de realitat virtual i a les mans els comandaments, els quals han substituït al pergamí.

Mare i fill estan envoltats per imatges que transmeten com és la vida actual, com ara mans encadenades subjectant un mòbil, símbols de xarxes socials, d'emojis, de *likes*, també llegim paraules com *share* o *sale*.

Tot el conjunt vol transmetre un missatge clar i reflexiu, la societat actual s'ha vist atrapada en les pantalles, inclús Jesús, el gran Salvador a través de les ulleres abandona la seva realitat per introduir-se en una completament diferent, allunyat de tothom i sense preocupacions. L'artista a través de la religió fa una denúncia a la societat, la

qual només vol mostrar la part feliç i superficial, però les mans encadenades ja ens donen una idea d'esclavitud a les noves tecnologies, al fet d'haver de compartir en el moment les nostres vivències, seguir les modes, comprar i tindre més *likes* per així poder viure a través de la pantalla una vida plena i quasi perfecta però irreal.

fig. 44: Mother Data, Marta Zubieta. 2023.

5.2.5. *Platytera* (acollidora)

fig. 45: La Verge del gran Panagia. Segle XIII.

Platytera és una paraula grega que significa 'la més ampla de l'univers'. És una especialització de la Verge *Theotokos* i representa la Verge que 'ha eixamplat el cosmos' amb el fet d'haver parit Jesús.

La idea de 'senyal' és perquè en aquesta representació el Nen apareix al sinus de la Verge envoltat per un cercle, prenent a la vista el valor de senyal.

La seva representació és d'origen molt antic en l'art cristià. Trobem diversos exemples com la icona que hi ha al mausoleu de Santa Agnès a Roma, del segle IV o si avancem en el temps al segle XI-XII, apareix a Rússia la icona de Novgorod

Znamenie, la qual va ser molt venerada pel fet que els cristians ortodoxos creien que els va alliberar de la invasió duta a terme per l'exèrcit d'Andrei Bogolubsky, el príncep de Suzdal.

El nom d'aquesta advocació prové d'una profecia d'Isaïes que diu: «Per això el meu Senyor mateix us donarà un senyal: Heus aquí que la verge està encinta i dóna llum un fill, i li posarà el nom d'Emmanuel» (Is, 7:14).

La seva iconografia sol presentar Maria de peus o asseguda en un tron, amb el Nen Crist al seu ventre, representant la concepció, tots dos mirant directament a l'espectador. La seva figura no és pròpia a la d'un fetus, sinó que el rostre és d'un home madur i porta vestidures que solen ser daurades o blanques, simbolitzant la glòria divina; o hi ha vegades que són blaves i

vermelles per transmetre la idea que Crist té dues natures, la humana i la divina.

En l'art pop, Eva Campbell utilitza la Verge Maria com a font d'inspiració i recrea imatges com la de *Platytera*, on és fidel a la posició i les vestimentes, encara que ella li aporta estampats i colors molt vius, una característica molt comuna en els seus dibuixos i del pop. S'assembla a la iconografia ortodoxa oriental.

fig. 46: Our Lady of the Sign, Eva Campbell. 2016.

Marianela i Pool¹⁹ és una parella que ha promogut *Barbie, the Plastic*

¹⁹ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://poolandmarianela.com/barbie-the-plastic-religion/>

Religion, una col·lecció de Barbie i Ken que explicarem en un altre capítol amb més profunditat.

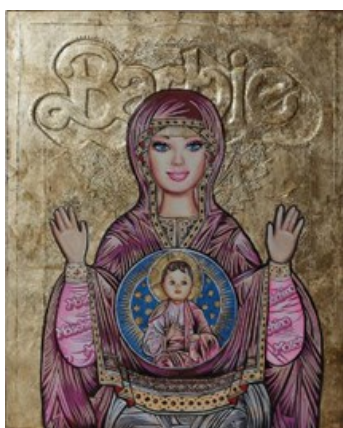

fig. 47: Barbie Byzantin Icon, Pool & Marianela. 2016.

Com veiem han emprat una icona moderna d'èxit mundial per fer referència a la Verge, l'han apropiada als nostres temps simplement canviant-li la cara i fent servir els colors propis de la nina.

En l'últim cas, succeeix el mateix, Soasig Chamaillard una artista que integra l'art pop en estatuetses de la Verge Maria, ha titulat un dels seus treballs «Holy Pocket», en relació amb les Polly Pocket, una joguina actual per simular el ven-

tre de la Verge i la seva concepció, però aquesta vegada intercanviant el nen Jesús per la casa d'aquestes nines, la qual inclou els dormitoris, el lavabo, el saló, inclús hi ha escaletes.

fig. 48: Polly Pocket, Soasig Chamaillard. 2008.

5.2.6. El cor immaculat de Maria

fig. 49: Representació de l'immaculat cor de Maria.

El cor immaculat de Maria, vol dir que està totalment neta de qualsevol pecat. A la Bíblia es menciona el cor de Maria, en el capítol sobre el naixement de Jesús llegim el següent: «El que és Maria, retenia totes aquestes coses i les considerava en el seu cor» (Lc, 2:19). «Llavors, baixà amb ells i anà a Natzaret, i els estava sotmès. I la seva mare retenia totes aquestes coses al seu cor» (Lc, 2:51).

La devoció al cor de Maria va ser tractada per diversos teòlegs com sant Gregori Taumaturg del segle III. «Este corazón es el vaso sagrado de todos

los misterios»²⁰, Teodoto de Ancira del segle V «Abrazando en espíritu divino, desposada con Dios en su corazón»²¹, i per Ruperto de Deutz del segle XII «convergen en el centro de su corazón todas las líneas de la palabra divina»²².

Temps després, al segle XVII, el sacerdot francès sant Joan Eudes va ser el gran impulsor de la devoció del Sagrat Cor, va publicar diverses obres sobre el Cor de Maria i va fundar la Congregació de Jesús i Maria per a religiosos, l'Ordre de La nostra Senyora de la Caritat del Refugi per a religioses i la Societat del Cor de Maria Admirable per a seglars.

El nom del títol es va alterar el 1857 quan el Pare Juli Chevalier li va atorgar el terme "Verge del Sagrat Cor" i va fundar la congregació de Missioners del Sagrat Cor.

La iconografia del cor immaculat de Maria se sol representar amb una espasa travessant-lo, envoltat per una corona de flors i amb una flama enlluernadora per simbolitzar l'amor. L'espasa fa referència a la profecia promulgada per Simeó en la presentació de Jesús al temple quan li va advertir del dolor que li causaria a Maria la mort del Fill: «i, a tu mateixa, una espasa et travessarà l'ànima» (Lc, 2:35).

En l'art pop és de les imatges amb més quantitat d'exemples que hi ha, sobretot representa personatges ficticis com Daisy Duck, que entre les mans agafa un test d'embaràs i ho mira preocupada;

fig. 50: Saint Daisy Duck, José Rodolfo Loaiza. 2014.

²⁰ RAHNER (2002, 138)

²¹ *Ibidem*

²² *Ibidem*

Darth Vader, amb colors molt vius, a qui se li ha eliminat el cor sagrat, però sabem que fa referència a aquesta advocació per la posició de les mans i el cos, és més, l'aurèola continua estant present;

fig. 51: Sacred Vader.

Daenerys Targaryen de Joc de Trons, qui es presenta amb un dels seus dracs sobre la seva espatlla.

fig. 52: Saint Daenerys of House Targaryen, Mohamed Gad-elrab Rizk. 2019.

També és molt comú trobar-se amb actors, cantants o artistes com Frida Kahlo, qui igual que en altres representacions s'afegeixen elements propis d'aquest personatge (com les flors i calaveres en el seu cas), però de manera que som capaços d'identificar-ho amb la Verge del Sagrat Cor.

fig. 53: Our Lady of Mexico, Dirty Lola.

6. LA VERGE MARIA COM A FIGURA POPULAR

6.1. ART KITSCH

El terme *kitsch* s'origina a finals del segle XIX a Alemanya i Àustria, encara que va ser a la primera meitat del segle XX quan va començar a difondre's en la cultura popular. Va sorgir com a reacció al modernisme i l'art abstracte, les tendències artístiques predominants de la postguerra.

Es creu que la paraula prové del terme *verkitschen*, és a dir, fabricar barat i comercialitzar en grans quantitats. Així doncs, s'associa amb el consum de masses, es tracta d'un estil artístic relacionat amb allò cursi, vulgar, de mal gust.

Pensadors com Theodor Adorno ho van definir com un estil artístic fals i superficial, l'objectiu del qual era expandir-se en la indústria cultural de masses i complaure un públic no crític. Adorno va afirmar el següent: «El kitsch no es el desecho y la escoria del arte, sino una sustancia venenosa que está mezclada con su propio interior. Como absolverlo es la difícil tarea de nuestros días... hasta puede que el kitsch sea el verdadero progreso del arte»²³. Compara el *kitsch* amb una substància tòxica, que ha corromput els valors i el sentit de la cultura per satisfer les necessitats del mercat de masses. Ens fa entendre que la naturalesa del *kitsch* no es pot eliminar, sinó que forma part de la cultura contemporània. Tanmateix, cal entendre'n l'origen i la funció, ja que pot ser un element important en l'evolució de l'art, tant com a objecte de crítica i reflexió, o com un impuls per donar lloc a noves formes artístiques.

No obstant això, també hi ha defensors del *kitsch* els quals creuen que és un art accessible per a tot el públic. El màxim exponent és Andy Warhol, qui va utilitzar elements quotidians de la cultura popular, com ara les llaunes de sopa Campbell, les ampolles de Coca-Cola o les imatges de celebritats, i els va convertir en obres d'art, va ser la seva font d'inspiració. La seva obra reflecteix la societat nord-americana i la cultura del consum massiu.

Les característiques més rellevants de l'art *kitsch* són les següents: la manca d'originalitat, imita i repeteix estereotips deixant de banda la creativitat; la utilització d'imatges i objectes de la cultura popular; la manca d'autenticitat, imita estils i cultures estrangeres; el sentimentalisme, pretén crear una resposta emocional a la persona; la simplificació, elimina qualsevol mena de complexitat; el seu estil és ornamental, hi ha gust cap a l'exageració i l'ostentació, apreciem una gran quantitat de detalls decoratius, no hi ha cap equilibri; i el predomini del color, les formes i elements cridaners. Com veiem el seu lema, podria ser: “més és millor”.

²³ ADORNO (1984, 339-340)

Soasig Chamaillard²⁴, nascuda el 1980, és una artista francesa que treballa amb estatuetses de la Mare de Déu sense importar si estan danyades, si provenen d'un mercat ambulant o de donacions, ella les restaura i les transforma amb l'objectiu de qüestionar el paper de la dona a la societat. Tot i això, en una de les seves exposicions, duta a terme a Tolosa, ha provocat que alguns catòlics se sentissin ofesos per les trencadores i transgressores que són les seves estàtues, però, les amenaces que va rebre l'autora han contribuït a ser el motor de la seva motivació per continuar defensant aquesta llibertat d'expressió. En els temps moderns que vivim pretén mostrar una visió completament diferent de la iconografia religiosa, adaptada a l'actualitat.

A la seva sèrie *Apparitions* observem una Verge Maria encarnant personatges coneguts mundialment en la nostra cultura popular, com San Goku, Hello Kitty, Barri Sèsam, Superman, entre d'altres. Tota aquesta invenció va sorgir de sobte quan Chamillard va rebre l'estatueta d'una Mare de Déu avariada, en lloc de reparar-la perquè tornés a la seva forma original, va decidir introduir elements de la cultura popular per tal de modernitzar-la i donar una visió actual.

Aquesta és la seva versió *kitsch* de la Verge, en la qual dins de la seva reivin-

dicació s'entreveu un cert humor, i tot plegat porta que l'espectador reflexioni.

Podem veure totes les seves Verges Maria d'*Apparitions* a la galeria Albane a Nantes, però també a la seva pàgina web. Se'ns presenta una sèrie de petites imatges corresponents a la temàtica de cada Verge, un cop fem clic a sobre d'alguna, ens apareix en un costat la imatge sencera de la figura i a l'altre costat informació tècnica, com l'any de creació, els materials o l'estatura. A la mateixa web podem llegir les següents paraules de l'autora:

Vaig créixer en una societat occidental cristiana. La meua perspectiva de la vida ha estat el resultat del meu entorn i el meu bagatge. La interacció lúdica de les nombroses icones de la societat, les transformacions físiques i les combinacions improbables resultants, han culminat en la meua visió del paper i el lloc de la dona a la nostra societat. Aquest qüestionament interior del paper de la dona m'ha portat a utilitzar una de les icones més sagrades de la meua obra, és a dir, la Mare de Déu. Inicialment, començo amb estàtues danyades, donades o descobertes en vendes de garatge, que després restauro i transformo. No vull escandalitzar els que creuen, sinó emocionar els que veuen.

La Galeria Albane recull un total de noranta-nou estatuetses, però els exemples

²⁴ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://www.soasig-chamaillard.com/>

presentats ja ens mostren com de trenca-dora i revolucionària és aquesta sèrie de Chamaillard. Primerament, cal dir que som capaços d'identificar a la Verge Maria gràcies a la seva posició, des dels braços oberts amb els palmells mirant endavant, fins a la Verge amb el nen o resant, això segons els estudis d'iconologia de Panofsky s'anomena arcaisme, ja que s'ha conservat una característica típica, en canvi, la innovació, la trobem en la manera en què ha estat representada, identifiquem a personatges de la cultura pop com ara els Ossos amorosos, Sant Goku, Hello Kitty, My Little Pony, no obstant això, en el cas de «Mare de Déu del dolç cor», ella apareix normal, però se li han afegit elements que en realitat no formen part de la seva imatge, es mostren dolços i fruita.

A més, Chamaillard ens dona una nova perspectiva sobre la Verge canviant elements tan simples com el seu color de pell, fet que ho veiem a la Barbie afro-americana i que ajuda a connectar la figura amb la població negra.

Un altre exemple és la Verge com a serp, animal que va contribuir al pecat original i que tot i ser un símbol negatiu, l'artista li dona una nova interpretació amb l'objectiu de desafiar les convencions i fomentar el diàleg. Hi ha uns altres casos que ens fan reflexionar, com el

personatge de Sant Goku, el qual podem comparar-ho amb Jesús, tots dos van resuscitar i van ser els grans salvadors. En una altra estatueta, Jesús apareix com l'Astro boy o robot petit (segons indica el títol), un robot que va ser construït per un pare a imatge i semblança del seu fill mort, un altre símbol de tornada a la vida.

fig. 54: Mare de Déu del dolç cor, Soasig Chamaillard. 2015.

fig. 55: Santa Barbie, Soasig Chamaillard. 2016.

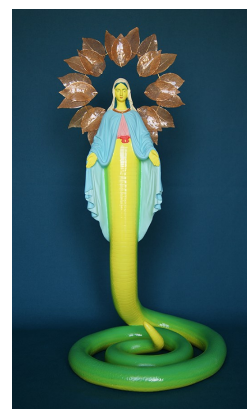

fig. 56: Maria Serp, Soasig Chamaillard. 2016.

fig. 54: Verge Maria amb riobot petit, Soasig Chamaillard. 2011.

Rebeca Khamlichi²⁵ nascuda el 1987 a Madrid, és una artista de belles arts, la iconografia de la qual es basa en la cultura pop, la religió del segle XVII i les dones. És filla d'una mare ceramista, criada al catolicisme i d'Antonio López, un pintor i escultor que es va criar com a musulmà no practicant. Tots dos volien ensenyar-li quina era la fe vertadera, tenien creences totalment diferents. Al final va decidir ser atea, però, admira la iconografia catòlica, fet que es veurà reflectit a les seves obres. Va créixer en una casa d'artistes, però això de vegades no és fàcil, va patir maltractament infantil per part del seu pare, així ho explica al llibre autobiogràfic *Les filles d'Antonio López*, on vol transmetre les seves experiències vitals. Els seus començaments van anar pintant amigues i artistes, la revista *Bazaar*, escriu la següent cita d'ella: «Creo que empecé con las mujeres porque lo que más me gusta es pintar la fortaleza, el carisma, la belleza que transmiten, aunque esta no sea normativa. La verdad es que me gusta todo el universo que rodea la mujer»²⁶.

Sovint pinta en acrílic sobre llenç, però al paper utilitza retoladors de tinta i aquarel·les. L'última exposició que ha realitzat va ser el 2022 sota el títol «Amor y Asco» a la Galeria Modus Operandi de Madrid, però entre les seves

col·leccions destaquem la de «Santes i Sagrats Cors», on ens trobem amb Verges de colors cridaners, amb aliens o personatges animats sobre els seus braços, es barregen amb coses que no tenen res a veure com hamburgueses, dònuts o amb un plat volador sobre el cap, entre altres varietats, ha volgut actualitzar la realitat de les verges per apropar-les al pop. Els títols són igual d'innovadors que les pintures, alguns exemples són: «Santa Maria Bonita, Manténme Delgadita», «Ovniculada Concepción», «Santa Maria de las Galaxias» o «Aladdin Santa». L'última representa al cantant David Bowie amb el seu característic llamp a la cara.

fig. 58: Santa Maria bonita, Manténme Delgadita. Rebeca Khamlichi. 2016.

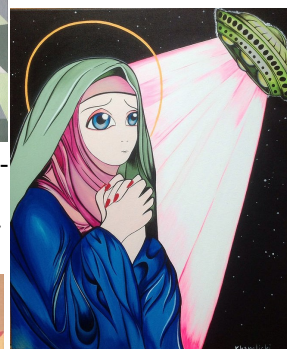

fig. 59: Ovniculada Concepción, Rebeca Khamlichi. 2016.

fig. 60: Aladdin Santa, Rebeca Khamlichi. 2016.

²⁵ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://www.rebecakhamlichi.com/santas-y-sagrados-corazonas>

²⁶ TORRES (2021)

En una entrevista a *MetalMagazine*, Khamlichi apunta el següent: «Una vez que he terminado un cuadro el mensaje que yo intentara mandar no es importante. El que cuenta es el que entienda cada uno que ve la obra»²⁷.

Khamlichi utilitza colors molt vius, propis de l'art pop. A més, es torna a comparar el nen Jesús amb la imatge de Goku, personatge amb un missatge important al darrere, també ho fa amb Batman.

fig. 61: Santa Goku, Rebeca Khamlichi. 2016.

A les seves obres destaquem el menjar brossa, un element sortit de context completament, però que ens transporta a la nostra realitat, igual que el manga japonès, molt integrat en l'imaginari de la nostra generació i on recupera algunes de les seves característiques com ara la grandària dels ulls. Inclús introdueix lo-

gos actuals com el de la NASA. Com podem observar, fa una recopilació de totes les tendències, imatges, cinema i música actual.

Al seu art hi ha un punt de fosc o dramatisme, en un primer moment, el colorit de les seves obres aporten felicitat als seus personatges, però en realitat hi ha emocions més amargues, ho veiem en algunes de les verges, apareixen amb una expressió preocupada, trista, fins i tot plorant, com és el cas «Aladdin Santa» o «Santa Maria Boomer». A banda de la religió, altres temes recurrents en ella són la guerra i destrucció, per reivindicar les injustícies.

²⁷ PASCUAL (2023)

Marina Salazar²⁸, coneguda amb el pseudònim *Noquedatinte*, va néixer a Barcelona el 1990. És una dissenyadora gràfica catalana que restaura peces de segona mà del mercat *Els Encants*, ubicat a Barcelona. Es tracta de fetitxes i souvenirs que parlen de la cultura pop amb color y humor, però centrant-se en temes polèmics com el feminisme, el capitalisme i la religió, fa una denúncia social a través de l'art, alhora que invita a la reflexió, «la innovación y lo clásico se unen para dar paso a un nuevo icono»²⁹.

Incorpora colors més vius, elements innovadors i altres materials que li obren pas al món *kitsch*, ella mateixa es defineix com «minimalistamente barroca y algo *kitsch*». El seu projecte s'anomena *De corazón*, i treballa amb la iniciativa de l'*upcycling*, és a dir, reciclar antigues peces per donar-li's una segona vida, aquí podem trobar des de figures com Maria Antonieta amb el cap tallat, o simples dones que porten un missatge reivindicatiu com “Manolo hazte la cena tu solo” o “No todos los niños quieren ser soldados”, però el que més ens interessa són les imatges de la Verge Maria, la qual surt representada sola i amb Jesús en escenes com la pietat. La veiem encarnada en els personatges mítics de Star Wars, com una sheriff, com una as-

tronauta, com Ronald Mc Donald, també ha creat les “verges vagina” per tal de mostrar-la com a mare creadora i inclús ha fet una sèrie de diverses verges anomenada «Spice Religion», en la qual cada figura és una component del grup musical *Spice Girls*.

L'artista va afirmar que el seu objectiu és buscar noves narratives, és a dir, veure un objecte o obra d'art i treure-ho del seu context original per donar-li una nova utilitat o significat³⁰.

fig. 62: Mac Verge, Marina Salazar. 2019.

fig. 63: Extra Virgin, Marina Salazar. 2022.

fig. 64: Spice Girls, Marina Salazar. 2021.

²⁸ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://www.noquedatinte.com/shop-2>

²⁹ CHUGRI (2023)

³⁰ Conversa personal que vam tenir a la BAU (Centre Universitari d'Arts i Disseny a Barcelona) al Workshop Matérico: “Repensando con materiales”.

6.2. PRODUCTE COMERCIAL

- 48 -

♦ Amparo serrano

Amparo Serrano³¹, coneguda com Amparín va néixer el 31 d'octubre del 1965 i va morir el 12 d'agost del 2022. Va ser dissenyadora gràfica, artista visual i filantropa mexicana.

Els seus inicis tenen lloc a una botiga de regals fets a mà. Va fundar la seva pròpia marca el 2004 sota el nom *Distroller*, moment en què va agafar la Verge de Guadalupe com a referent per redissenyar-la. El primer cop que va plasmar la seva imatge va ser en uns plats pel bateig de la filla d'una amiga.

El seu objectiu era apropar la religió als més petits, per això es va inspirar en la seva infància, una època de la seva vida en què anava a visitar molt la Basílica de Guadalupe. Va batejar la seva verge amb el nom de Virgencita Plis, donant lloc a un nou art pop guadalupà.

Va adquirir un gran reconeixement tant nacional com internacional, *Distroller* ha aconseguit setanta-sis punts de venda a Mèxic, tres en els Estats Units, set en Espanya, quatre en Perú, dos en Panamà i quatre a Xile, també va establir-se a Qatar i la Xina. A més, compta amb una pàgina web on es fan les vendes en línia, aquí podem trobar els famosos Neonatos, Chamoy amiguis i sense cap dubte la Virgencita Plis.

Tal ha sigut el seu èxit que l'any 2017, la Virgencita plis va ser imatge del bitllet

de Loteria Nacional on es podia llegir la següent frase: "Virgencita, plis, que este motín me de un buen festín".

fig. 65: Bitllet de Loteria Nacional Virgencita Plis, Amparo Serrano. 2017.

Serrano va tenir problemes amb l'església, diu que un cura es va enfadar en veure que una nena volia beneir un coixí de Virgencita plis. El mateix va ocórrer a la basílica de Guadalupe, on un sacerdot es va negar a beneir la imatge de Virgencita Plis, per no ser la religiosa tradicional. No obstant això, altres sacerdots van buscar la col·laboració de Serrano per fer projectes.

Considera que els seus dissenys no són una falta de respecte, sinó una manera d'exposar la seva devoció i mostrar com la religió pot estar plena de colors.

Les seves caricatures *kitsch* de la verge van acompanyades de frases divertides i quotidianes, com "Virgencita plis cuidame" o "Virgencita plis dame mucha fuerza para poder levantarme temprano", sempre inclouen la paraula "plis", ja que és el diminutiu de *please* en anglès i "por favor" en espanyol.

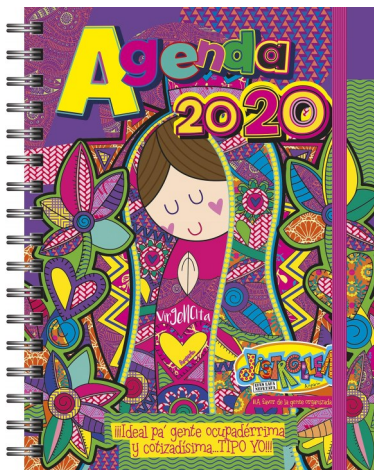
³¹ Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://espana.distroller.com/>

fig. 66: Virgencita Plis cuidame mucho, Amparo Serrano.

Ressalten pels vius colors i les seves cares transmeten amabilitat i respecte. S'han introduït en tota mena de productes per a la marca *Distroller*, com material escolar, agendes, motxilles, llapis de colors, estoigs, entre altres, però no només es dirigeix a un públic infantil, sinó que hi ha productes per a qualsevol edat, ja que ha arribat a incloure's en agendes, estoigs per a ulleres, ventalls, petits miralls de mà, fundes de coixí, sabanes per a llit, figuretes de resina, bosses i molts altres.

fig. 67: Agenda Virgencita Plis, Amparo Serrano. 2020.

Marianela Perelli i Pool Paolini³² són una parella argentina, Parelli és escultora, dissenyadora i joguetera, Paolini és dissenyador i mestre plàstic. Comencen la seva carrera en conjunt l'any 2010, moments en què passen a identificar-se com *Pool&Marianela*.

El 2014 creen *Barbie, the Plastic Religion*, una col·lecció de trenta-tres Barbies i Ken on s'exposen verges vestides com a figures catòliques, budistes, musulmanes i del judaisme, a banda d'altres divinitats com Joana d'Arc o Kali, la deessa hindú de la destrucció. Ken es converteix en Crist, però també en Buda, Moisès o sant Sebastià.

fig. 68: Nina Verge Barbie, Pool&Marianela. 2014.

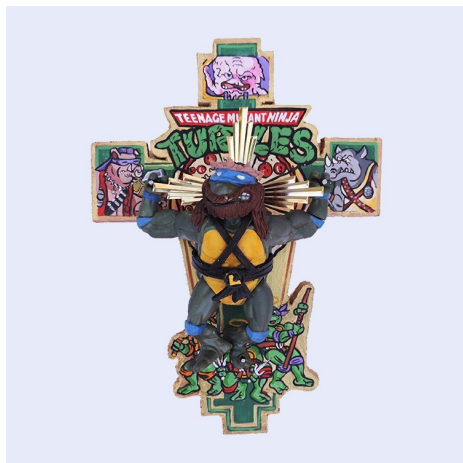
La seva intenció és renovar el cànon de bellesa de les imatges religioses a través del pop. Tanmateix, gent de tota mena de països van mostrar tal rebuig que van arribar a amenaçar els artistes provocant la suspensió de l'exhibició que tindria lloc l'octubre d'aquell mateix any, encara que ells van assegurar que la seva obra no pretenia ofendre a ningú i que la

³² Podeu accedir a la seva pàgina web a través del següent enllaç: <https://poolandmarianela.com/barbie-the-plastic-religion/>

seva inspiració va arribar després d'una visita que van fer el 2012 a Michoacán, però això no va impedir que l'any 2016 rebessin una invitació de *Mattel* (l'empresa que fabrica les nines) i el Musèe De Les Art Decoratiffs per homenatjar la nina. El museu va adquirir la peça Barbie Santa Genoveva, que va ser exposada juntament amb obres de grans artistes com Andy Warhol o Mark Ryden. Poc després, van tenir el privilegi de conèixer al Papa Francisco a qui li van regalar la Barbie Verge de Luján. Aquestes imatges es van fer virals, fet que els va impulsar a continuar lligant religió i comerç, així doncs, el 2018 van portar a terme una nova exposició, *Kids-tianism*, però aquesta vegada amb Jesús com personatge principal i amb altres línies de joguines com ara els Ossos Amorosos o les tortugues Ninja, el seu objectiu és barrejar joc i art amb la religió, per tal d'oferir un discurs cristià amb ulls dels mil·lennistes.

Els artistes es qüestionen el següent: «¿Cómo sería la vida de Jesús narrada por un chico criado entre la doctrina cristiana y la era dorada de los cómics y dibujos animados con seres musculosos, moralistas y heroicos que salvaban la humanidad a diario?»³³.

fig. 69: Teenage mutant Ninja Turtles, Pool&Marianela. 2018.

³³ OROSZ (2021)

Diverses són les celebritats que utilitzen la imatge de la Verge Maria per mostrar-se al món, Beyoncé és un dels casos amb més repercussió. El 2017 quan estava embarassada, va actuar per als Grammy amb una corona i un vestit daurat bastant transparent i ple de brodats. A l'hora de recollir el premi al millor àlbum *Lemonade*, va canviar la corona per un vel, fent referència a la Verge en tot moment.

Un cop van néixer els seus bessons, va presentar-los en públic amb una fotografia que va arrasar les xarxes socials on la comparaven constantment amb la santa, però això no és tot, ja que l'any 2015, va estrenar un nou tema titulat *Mine* on al videoclip interpretava a la Verge Maria com la Pietat de Miquel Àngel, en un sol dia va batre rècord en vendes.

fig. 70: Videoclip *Mine*, Beyoncé. 2015.

El mateix va fer Nicky Minaj quan estava embarassada. En una fotografia titulada «Virgin Mary» i feta per David LaChapelle, va posar com la Verge Maria. Cal recordar que aquest fotògraf també va introduir l'art pop en les seves obres inspirades en la pietat.

fig. 71: Virgin Mary, Nicky Minaj. 2020.

La cantant va vestida amb teles blanques que cobreixen el seu cos, però deixen a la vista el ventre. També porta un vel blanc amb transparències que li cau fins als peus. Al fons veiem un gran cercle ple de colors, el qual està envoltat per naturalesa.

Kim Kardashian va vestir-se de Verge Maria per a la portada de la revista *Wonderland*, però de la mateixa manera que succeeix amb les anteriors artistes, no es presenta com la santa tradicional, sinó que apareix molt més sexy, amb una mirada sensual i llenceria blanca. A sobre seu hi ha diverses estrelles en semicercle imitant l'aurèola.

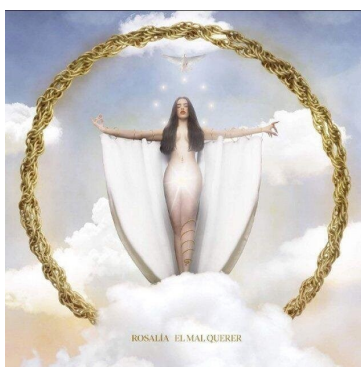
fig. 72: Portada revista *Wonderland*, Kim Kardashian. 2016.

6.4. MODA

La Rosalía surt representada a la portada del seu àlbum *Mal Querer*, com la Immaculada Concepció, la veiem entre els núvols, amb una aurèola envoltant-li el cap i a sobre un colom blanc, elements molt representatius.

fig. 73: Portada disc *Mal Querer*, Rosalía. 2018.

L'última gran polèmica que ha generat, ha sigut amb la publicació d'un post a Instagram on apareix amb un barnús rosa i fa una pose que recorda a la Verge, alhora que afegeix un emoji d'un colom blanc. Això ha provocat una onada de crítiques negatives que consideren aquesta comparació una falta de respecte.

Bad Bunny també ha volgut incorporar la Verge en la seva indumentària. Al seu vídeo de la cançó *Cuidao por ahí*, porta un abric polar de la dissenyadora Brenda Equihua on a la part de darrere hi ha la imatge de la Verge de Guadalupe.

En un article de *Religion News Service*, l'autora Whitney Bauck va afirmar que: «María, madre de Jesús, regresa como un ícono para las estrellas del pop y los guerreros de la justicia social»³⁴.

Jean Paul Gultier a la seva col·lecció de primavera-estiu del 2007 de París, titulada «Virgins», va tenir com a musa principal a la Verge Maria, així ho demostren els noms dels seus conjunts: Guadalupe, Immaculada, Macarena, Encarnació, etc.

fig. 74: Col·lecció primavera/estiu *Virgins*. Jean Paul Gultier. 2007.

Algunes de les vestimentes eren amb pantaló, però el més abundava eren els vestits llargs o curts, a vegades amb cua. La gamma de colors va passar del blanc al negre, vermell, rosa clar, turquesa, daurats i cotilles bordades amb pedres multicolors. En ocasions, lluien transparències, l'esquena nua, caputxes, vels i mantellines, però el nexxe d'unió de totes les models era la corona i l'aurèola.

En el cas de *Dolce & Gabbana*, a la seva col·lecció de tardor-estiu 2013 de Milà, es van limitar a imprimir teles amb iconografies religioses on identifiquem tant a la Verge Maria, com altres sants i àngels, totes extretes dels frescos i mosaics de la catedral Monreale a Sicília.

³⁴ BAUCK (2021)

Destaquen els vestits, llargs i curts, sense escots, i també les faldilles, on el color principal és el daurat. De complements portaven rosaris com collarets, arracades barroques i corones decorades amb pedres precioses.

fig. 75: Col·lecció tardor/estiu, Dolce&Gabbana. 2013.

El 2017 a la col·lecció primavera-estiu a Milà, ho va tornar a fer, encara que la religió no era el tema central, sinó que algunes models concretes lluien robes amb estampetes de la Verge.

El 2018, per a la col·lecció d'Alta moda de Mèxic també va presentar vestits en referència a la Verge de Guadalupe. A més, aquest any, el tema principal del *Met Gala* va ser "Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination", tots els dissenys eren inspirats en la religió catòlica. Personatges com Cardi B, Kate Bosworth o Doutzen Kroes van voler emular a la Verge Maria, en el cas de Cardi B els escots i les obertures laterals eren excessius, havia transportat a la Mare de Déu al segle XXI.

Aquestes noves maneres d'exhibir la

imatge de la Verge provoca una certa indignació en persones com Adriana Bello, qui al seu article publicat a *Aleteia* fa la següent consideració: «que traten de convertir a la Verge en un ícono pop y se pierda el verdadero sentido de su lugar en la historia y se utilice su imagen en forma pero no en contenido»³⁵.

fig. 76: Met Gala, Cardi B. 2018.

³⁵ BELLO (2020)

6.5. EN PANTALLA

La vida de la Verge Maria ha sigut la font de motivació per al món cinematogràfic, l'hem pogut veure en diverses pel·lícules. A continuació es posaran en rellevància algunes d'elles: Una de les primeres es va estrenar el 1905 sota el títol «La vida de la Virgen Maria», és muda i en blanc i negre, presenta la vida de la Verge des del seu naixement fins a la seva assumpció; el 1948 «Reina de Reinas: La Virgen María», es basa en la seva biografia, els sants Evangelis i les primeres tradicions cristianes; el 1995 «Mary of Nazareth», la qual narra la història de la seva família des de l'anunciament fins a la crucifixió; el 1997, «Maria, figlia del suo figlio», una minisèrie italiana que mostra la seva joventut fins a la seva mort a Jerusalem, el 1999 «Mary, Mother of Jesus», torna a exposar-se la vida en comú de Maria i Josep fins a la crucifixió de Jesús; el 2005 «The Nativity Story» relata la seva vida a Natzaret i el viatge que va haver de fer juntament amb el seu marit Josep fins a Belen perquè naixés el seu fill Jesucrist; més recent, el 2018 s'estrena Maria Magdalena, la qual encara que no se centra en el personatge de la Verge, adquireix gran importància. La pel·lícula fa una representació més feminista i humanista de Maria Magdalena i mostra com ella i la Verge Maria donen suport a Je-

sús al seu ministeri i són una força poderosa per al canvi social i polític a la Palestina del segle I.

Altres pel·lícules i minisèries en les quals apareix, però no com a personatge principal són les basades en Jesús com: «Jesus of Nazareth» (1977), exposa el naixement, la vida, la mort i la resurrecció de Crist segons els relats dels quatre Evangelis canònics del Nou Testament, alhora que mostra la vida de la Verge; o «The Passion of the Christ» (2004), explica la història de les últimes dotze hores d'agonia de Jesús de Natzaret, qui està condemnat a morir crucificat. Es mostra l'amor maternal i el patiment de la Verge.

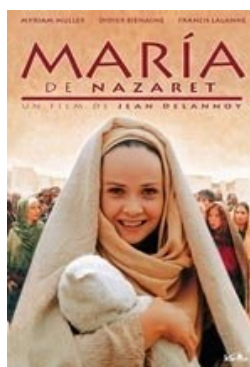

fig. 77: Portada pel·lícula «Maria de Nazaret». 1995.

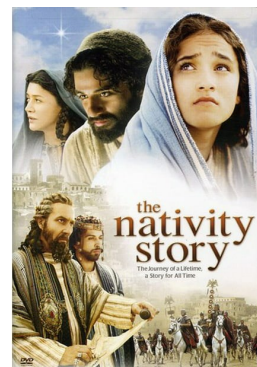

fig. 78: Portada pel·lícula «The Nativity Story». 2005.

Com veiem, i encara que la llista filmogràfica és breu, quan el món cinematogràfic representa a la Verge se centra essencialment en la seva vida. Això canvia en el moment que fem un salt a les sèries animades de televisió, on s'identi-

fiquen algunes aparicions de la Verge com ara a «The Simpsons», «South Park», «Family Guy», «American Dad!» o «Robot Chicken». A totes elles s'empra un to humorístic i satíric, la seva figura sagrada queda en certa manera anul·lada, fet que ha provocat que algunes persones ho rebin com un missatge ofensiu. Per exemple a «The Simpsons» (temporada 18 episodi 17), els jugadors d'un partit de futbol de Brasil es barallen, aquesta violència provoca que la Verge Maria cobri vida i irrompi el camp per donar-los una "santa pallissa" a tots;

fig. 79: Escena «Els Simpsons».

a «South Park», "Nadal a Canadà" (temporada 7, episodi 15), la Verge Maria és retratada com una boxejadora que lluita contra Santa Claus en una competició de lluita lliure; a «American Dad!», "La casa embruixada" (temporada 4, episodi 5), apareix en una casa encantada i és vista pels personatges com una "atracció turística"; a «Family Guy», "The Most Adequate

Christmas Ever" (temporada 3, episodi 8), es representa la Nativitat de manera humorística; i a «Robot Chicken», al primer episodi de tots apareix la Verge en diverses escenes còmiques. Així doncs, la seva imatge sagrada pateix un gir radical arribant al punt en què es pot considerar una burla cap a les creences religioses. Podem comparar-ho amb una de les característiques de l'art pop, l'humor, fet palpable en la utilització de la ironia i la sàtira d'alguns artistes per criticar.

7. CONCLUSIONS

L'objectiu principal d'aquest treball era tenir una comprensió més completa de la Mare de Déu en l'art i la cultura popular, i així ha sigut. A continuació, es ressalten alguns aspectes importants:

En primer lloc, la interpretació de la figura de la Verge en l'art pop ha suposat un canvi radical, els artistes han deixat de banda el tractament religiós per donar pas a les noves inventives. Busquen transmetre un missatge nou, cadascú des de la seva pròpia perspectiva.

Com hem vist, l'art pop busca desafiar les tradicions artístiques establertes, meta que assoleix a través de diverses tècniques com ara la utilització de la ironia i la provocació per qüestionar la sacralitat i la veneració associada amb la figura mariana. La selecció d'imatges icòniques de la cultura popular reflexiona sobre la societat de consum i la influència dels mitjans de comunicació a la nostra vida diària, inclou la figura de la Mare de Déu en obres d'art pop, ens fa meditar sobre com la religió institucionalitzada i l'espiritualitat són absorbides per la cultura de masses.

La reivindicació d'una raça diferent per reflectir la diversitat ètnica i cultural de la humanitat o el qüestionament dels rols tradicionals de gènere i els estereotips associats amb la feminitat, expliquen la representació de la Verge de manera empoderada per desafiar les expectatives culturals sobre les dones i el seu paper a la societat.

Aquest últim punt també s'ha vist reflectit en celebritats actuals, les quals, d'una banda, acullen els atributs de la Verge, figura que a la tradició catòlica s'associa amb qualitats com la fortalesa, la bondat i la protecció, o, d'altra banda, poden sentir-se atretes per la fastuositat de l'estètica aplicada sobre la Verge i el simbolisme que l'envolta. Troben inspiració en la representació artística, la connexió amb l'espiritualitat o la iconografia visual, utilitzant aquests elements en la seva pròpia imatge i missatge artístic.

En segon lloc, l'hem vist adaptada als productes comercials adreçats als nens, tant en ninots com el material escolar, això pot ser degut a que la Verge és considerada una figura maternal i protectora, fet que ajuda a transmetre un missatge de tendresa, innocència i amor de mare. Per exemple, les "virgencitas" d'Amparo Serrano són d'una estètica molt tendra, de formes simples, sobretot rodones, amb colors molt bàsics, i transmeten una aura de calma per apropar-se al públic infantil i generar un sentit de familiaritat i confiança.

En tercer lloc, cal destacar dos episodis principals de la vida de la Verge, els quals

no han estat representats en l'art pop: un és l'anunciació i l'altre la visitació, ambdós relacionats amb la maternitat. Això ens fa ser conscients que no interessa mostrar el procés de gestació i glorificar-lo. Poder gestar és un do que només tenen les dones i que no està reconegut ni valorat, i és curiós el fet que estant en una època on demanem igualtat, no s'hagi representat com a tal. Sembla que Jesús hagi vingut regalat als braços de la mare, però realment han sigut nou mesos d'embaràs i de canvis al seu cos.

La sexualitat de la Verge ha quedat anul·lada, ja que cap home l'ha engendrat, sinó que ha sigut obra de l'Esperit Sant, i tampoc hi ha hagut embaràs, els episodis de maternitat s'han eliminat i, per tant, s'ha menyspreat el valor de la dona. Encara podem dir més, i és que hem vist molts exemples d'advocacions en aquest treball, totes acollides per l'art pop, menys una, que finalment no s'ha inclòs en el redactat, ja que no hi havia cap representació, estem parlant de la "Verge de la O", és a dir, la Verge embarassada, quan es commemora el part de Maria i el naixement de Jesús. Així i tot, a les altres advocacions el centre principal és el Nen, no hi ha cap que aparegui sola, com podria haver sigut en el cas de la "Verge de la O" però on un cop més no s'ha volgut enaltir a la dona.

Finalment, m'agradaria exposar una frase d'Andy Warhol: «L'art pop és per a tots». Hem vist com l'art s'ha democratitzat, ha trencat barreres entre l'elit i la cultura popular, elevat objectes i símbols quotidians a la categoria d'art. D'aquesta manera s'ha aconseguit que sigui accessible i assequible per a un públic més ampli. Paradoxalment al fenomen democratitzador i laic de l'art pop, aquesta expansió (vinguda amb l'abaratiment en forma de plàstic, de guix o de materials industrials) de la figura de la Verge, hauria contribuït, almenys hipotèticament, a escampar la seva presència en espais no devocionals i en cases particulars. Així doncs, hem pogut veure com els artistes han transformat la Verge de mil maneres diferents, atorgant-li noves interpretacions a partir de les quals cada persona fa la seva pròpia reflexió.

8. BIBLIOGRAFIA

Fonts primàries:

OTERO (1985): Antonio Santos Otero (1985), *Los evangelios apócrifos: Colección de textos griegos y latinos, versión crítica, estudios introductorios y comentarios*, Madrid: Editorial católica, 1985.

FUNDACIÓ BÍBLICA CATALANA (1968): *Biblia*, Barcelona: Alpha S.A.

Fonts secundàries:

ADORNO (1984): Theodor Adorno (1984), *Aesthetic Theory*, Londres.

AHNER (2002): Hans Rahner (2002), *María y la Iglesia*. Madrid: Ediciones Cristianas.

ARANDA (2019): Blanca Aranda (2019), *Una pintura sobre lámina de cobre con la representación de una "Virgen Hodigtria". Aproximación a su cronología i simbología. Estudio técnico y proceso de intervención*. Grau en Conservació i Restauració de Béns Culturals. Universitat politècnica de València. <https://riunet.upv.es/handle/10251/123964?show=full> [Consultada el 8 de maig de 2023]

BARBIER (2021): Laetitia Barbier (2021), *Jesus Now: Art + Pop Culture*. Cernunnos.

BAUCK (2021): Whitney Bauck (2021), *Mary, mother of Jesus, returns as an icon for pop stars and social justice warriors*. Religion News Service. <https://religionnews.com/2021/07/26/mary-mother-of-jesus-returns-as-an-icon-for-pop-stars-and-social-justice-warriors/> [Consultada el 16 de març de 2023]

BELLO (2020): Adriana Bello (2020), *La Virgen María: ¿Un ícono de moda?* Aletheia.org | Español - valores con alma para vivir feliz. <https://es.aletheia.org/2017/04/15/la-virgen-maria-un-icone-de-moda/> [Consultada el 18 de març de 2023]

CHAMAILLARD (s. d.): Pàgina web de Soasig Chamaillard: <https://www.soasig-chamaillard.com/> [Consultada el 9 de març de 2023]

CHAPELLE (s. d.): Pàgina web David LaChapelle: <https://www.davidlachapelle.com/> [Consultada el 7 d'abril de 2023]

CHRISTIAN (s. d.): Galeria d'imatges de Annie Christian: <https://www.saatchiart.com/account/artworks/1134290> [Consultada el 10 de maig de 2023]

CHUGRI (2023): Amani Chugri (2023), entrevista a Marina Salazar, *Metal Magazine*. <https://metalmagazine.eu/es/post/interview/marina-salazar> [Consultada el 12 d'abril de 2023]

- DOMÍNGUEZ (2000): Martí Domínguez (2000), «Naturaleza y símbolo. La interpretación de la naturaleza en la pintura del Renacimiento», en Universitat de València (ed.), *Pasajes: Revista de pensamiento contemporáneo*, nº4.
- SYRUS (1747): Ephraem Syrus, 1747, *Orat. ad Ssmam. Dei Matrem: Opera omnia*, ed. Assemani, Roma, vol. III.
- FELIPE (s. d.): Galeria d'imatges de Antonio de Felipe:
<https://www.lafiambrrera.net/categoria/antonio-de-felipe/> [Consultada el 14 de març de 2023]
- GIANNOTTITA (s. d.): Galeria d'imatges Fiorentina Giannotta:
<http://www.fiorentinagiannotta.com/> [Consultada el 4 de maig de 2023]
- GRÈGORAS: Nicèfor Grègoras, *Historia Ecclesiastica* XV, 14 (ed. Migne, *Patrologia Latina* 147, cols. 42-43)
- GUERRERO (s. d.): Galeria d'imatges José Luis Guerrero:
<https://www.saatchiart.com/account/artworks/823801> [Consultada el 29 d'abril de 2023]
- KHAMLICHÍ (s.d.): Pàgina web de Rebeca Khamlichí:
<https://www.rebecakhamlichí.com/santas-y-sagrados-corazones> [Consultada el 27 de febrer de 2023]
- OROSZ (2021): Demian Orosz (2021), Superman y Cristo unidos (jamás serán vencidos). *La Voz del Interior*. <https://www.lavoz.com.ar/vos/artes/superman-y-cristo-unidos-jamas-seran-vencidos/> [Consultada el 2 d'abril de 2023]
- OSTERWORLD (2013): Tilman Osterworld (2013), *T. Pop Art*. Madrid: Taschen.
- PAOLINI I PERELLI (s. d.): Pàgina web de Pool Paolini i Marianela Perelli:
<https://poolandmarianela.com/barbie-the-plastic-religion/> [Consultada el 2 d'abril de 2023]
- PASCUAL (2023): Mireia Pascual (2023) entrevista a Rebeca Khamlichí, *Metal Maga zine*. <https://metalmagazine.eu/bi/post/interview/rebeca-khamlichí-solo-se-puede-ser-unico-siendo-uno-mismo> [Consultada el 27 de febrer de 2023]
- SALAZAR (s. d.): Pàgina web de Marina Salazar: <https://www.noquedatinte.com/shop-2> [Consultada el 5 d'abril de 2023]
- SAMARAS (s. d.): Pàgina web d'Isabel Samaras: <https://www.isabelsamaras.com/> [Consultada el 15 de març de 2023]

SERNA (2021): Cynthia Serna (2021), entrevista a Silvia Flechoso, *El Independiente*.

<https://www.elindependiente.com/tendencias/2021/05/27/silvia-flechoso-la-artista-que-ha-convertido-a-ayuso-en-virgen-es-un-icono-pop-madrileno/> [Consultada el 15 d'abril de 2023]

SERRANO (s. d.): Pàgina web de la marca *Distroller* d'Amparo Serrano:

<https://espana.distroller.com/> [Consultada el 2 d'abril de 2023]

SHERMAN (s. d.): Cindy Sherman (s. d.) *Untitled #216*. 1989 | MoMA. The Museum of Modern Art. <https://www.moma.org/collection/works/50744>

TORRES (2021): Celia Torres (2021), entrevista a Rebeca Khamlichi, *Harper's BAZAAR*.

<https://www.harpersbazaar.com/es/cultura/ocio/a35707530/rebeca-khamlichi-artista-en-trevista-taller-pintura-arte-feminismo/> [Consultada l'1 de març de 2023]

ZUBIETA (s. d.): Pàgina web de Maria Zubieta:

<https://www.martazubieta.com/project/selected-illustrations-2021-duplicate> [Consultada el 8 de maig de 2023]

9. ANNEXOS

9.1. GLOSSARI D'IMATGES

- 61 -

fig. 1. Immaculada concepció (p.14):
Giambattista Tiepolo, 1767 - 1769. Museu del Prado.

Font: <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/la-inmaculada-concepcion/8da40987-dd6b-4bb3-ab0e-4210ecb6495e>

fig. 2. Marilyn (p.15):
Antonio de Felipe, 2000.

Font: <https://i.pinimg.com/originals/b6/4a/5b/b64a5bbb623ba1425f4ed83e909cafbf.jpg>

fig. 3. Virgin Hollywood Marilyn Monroe (p.15):
Antonio de Felipe, 2000.

Font: https://cloud10.todocoleccion.online/vintage/tc/2020/10/15/22/221162341_239892850.jpg

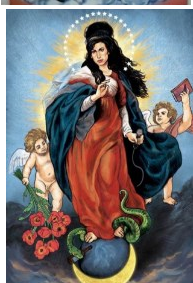

fig. 4. Amy Whitehouse (p.16):
Brandon Loving.

Font: <https://i.pinimg.com/564x/b6/27/46/b6274622cc370b674f437e26ee71d2c3.jpg>

fig. 5. Anunciació (p.16):
Fra Angelico, 1426. Museu del Prado.

Font: <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/la-anunciacion/f8e45a6f-7645-4e53-9fd5-cbdae7e8faac>

fig. 6. Madonna Mac (p.17):
Fiorentina Giannotta, 2022. Saatchi Art Gallery.

Font: <https://www.saatchiart.com/art/Printmaking-MADONNA-MAC/349043/10013447/view>

fig. 7. Anunciació (p.17):
Patxi Velasco. Il·lustració.

Font: <https://i.pinimg.com/736x/1d/99/5d/1d995db2c5a3325a31a60923873f477c.jpg>

fig. 8. Anunciació (p.17):
Natasha López Irazusta, 2020. Il·lustració.

Font: <https://www.instagram.com/p/B97ThYqByLC/?hl=es>

fig. 9. Visitació (p.18):
Rafael. 1517. Museu del Prado.

Font: <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/la-visitacion/c02d195f-fdc4-4c61-bedf-e19216dd7335>

fig. 10. Visitació (p.19):
Gabriel Cannizo, 2022. Il·lustració.

Font: <https://i.pinimg.com/736x/92/c0/4c/92c04c82f1e6c830b50531924d10978b.jpg>

fig. 11. Visitació (p.19):
Natasha López Irazusta, 2021. Il·lustració.

Font: <https://i.pinimg.com/564x/59/31/9f/59319f875ffd40ec9364ae4dac651fed.jpg>

fig. 12. Visitació (p.19):
Patxi Velasco. Il·lustració.

Font: <https://www.archisevilla.org/wp-content/uploads/2015/12/Visitacion.jpg>

<https://revistaestar.es/wp-content/uploads/2021/12/VisitacionFano.jpg>

fig. 13. Pietat (p.20):
Miquel Àngel, 1499. Basílica de Sant Pere del Vaticà.

Font: <https://cdn.culturagenial.com/es/imagenes/michelangelo-s-pieta-5450-cut-out-black-cke.jpg>

fig. 14. La pietat (p.20):
Silvia Flechoso, 2021.

Font: <https://www.elindependiente.com/wp-content/uploads/2021/05/f484b5a36d78adfa00eb4e9d514c3bf28029fd55.jpg>

fig. 15. Courtney Love: Pietà (p.21):
David LaChapelle, 2006.

Font: <https://artishockrevista.com/2015/07/14/la-fotografia-pop-simbolica-david-lachapelle-primera-vez-chile/>

fig. 16. American Jesus: Hold me, carry me boldly (p.21):
David LaChapelle, 2007.

Font: https://static.wixstatic.com/media/3e273b_592b207bbb7e4dedbfc17d63ded96702~mv2.jpg/v1/fill/w_560,h_746,al_c,q_85,usm_0.66_1.00_0.01,enc_auto/3e273b_592b207bbb7e4dedbfc17d63ded96702~mv2.jpg

fig. 17. Assumpció de la Verge (p.24):
Tiziano, 1518. Basílica de Santa Maria dei Frari.

Font: <https://uploads0.wikiart.org/00129/images/titian/assumption-of-the-virgin.jpg!Large.jpg>

fig. 18. Assumpció (p.23):
Scadarts, 2022. The Resseinance Collection.

Font: <https://www.instagram.com/p/Cj0DkeOPPhg/>

fig. 19. Assumpció (p.25):
Scadarts, 2022. The Resseinance Collection.

Font: <https://i.pinimg.com/originals/4e/65ce/4e65ceb466b53d7072647d19630309cc.jpg>

fig. 20. Hero II (p.25):
Jose Luis Guerrero, 2023. Saatchi Art Gallery.

Font: <https://www.saatchiart.com/art/Digital-Hero-II/823801/10413453/view>

fig. 21. Assumpció (p.25):
Patxi Velasco. Il·lustració.

Font: <https://i.pinimg.com/originals/4db3/65/4db365380b86ac0f01b476578494a3cc.jpg>

fig. 22. La coronació de la Verge (p.26):
Velázquez, 1635-1636. Museu del Prado.

Font: <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/la-coronacion-de-la-virgen/5f39f2cc-0197-4522-aecf-1d8e3b2e4ae7>

fig. 23. Our Lady in Red (p.26):
Annie Christian, 2019. Saatchi Art Gallery.

Font: <https://www.saatchiart.com/art/Painting-Our-Lady-In-Red/1134290/7407009/view>

fig. 24. The Queen of Heaven (p.27):
José Luis Guerrero, 2021. Saatchi Art Gallery.

Font: <https://www.saatchiart.com/art/Mixed-Media-The-Queen-of-Heaven-Limited-Edition-of-25/823801/8593943/view>

fig. 25. “Madre, te coronó como Reina de...” (p.27):
Maria Olguín, 2020. Il·lustració.

Font: https://scontent.fbcl12-1.fna.fbcdn.net/v/t1.6435-9/131238407_1725571830980851_1555834540742335585_n.jpg?nc_cat=100&ccb=1-7&nc_sid=a26aad&nc_ohc=CNP7lp19EZsAX_u8OE2&nc_ht=scontent.fbcl12-1.fna&oh=00_AfD-AONzM0ZE0D_WIQFHA6QUKRHnX9TBPXRLBXk0WHJEvw&oe=64870683

fig. 26. Maria Reina (p.27):
TheFishermen, 2021. Il·lustració.

Font: <https://i.pinimg.com/originals/61/5b/2e/615b2ef6d188f6efdb6682c1d56a98c6.jpg>

fig. 27. La Verge dels lliris (p.28):
William Adolphe Bouguereau, 1899. Col·lecció privada.

Font: <https://www.copiamuseo.com/wp-content/uploads/2019/05/La-Virgen-de-los-lirios.-William-Adolphe-Bouguereau-1.jpg>

fig. 28. Virgin of the Lily Pad (p.29):
Hillary White, 2011.

Font: <https://i.pinimg.com/736x/d9/30/08/d9300840e6f5e8467f4e20ca7bc452ef--pop-culture-art-lily-pad.jpg>

fig. 29. La Verge dels lliris versió KISS (p.29):
Ron English.

Font: https://ljplus.ru/img4/g/r/grenka666/ron_english_i.jpg

fig. 30. Nostra senyora de la lluita lliure (p.29):
Palehorse, 2012.

Font: <https://i.pinimg.com/564x/32/92/05/329205524c9dfd3389e0bc77f9d533d.jpg>

fig. 31. Eleüssa (p.30):
La Verge de Vladímir, Segle XII.

Font: https://rezarconlosiconos.com/images/eleousa-ternura/Vladimirskaya_Constantinopla_SXII.jpg

fig. 32. In cat we trust (p.30):
Rebecca Khamlichi.

Font: <https://www.rebecakhamlichi.com/santas-y-sagrados-corazones?lightbox=dataItem-l8vfsq8v>

fig. 33. Behold My Heart (p.31):
Isabel Samaras, 2003.

Font: <https://mdl.artvee.com/sftb/703485mps.jpg>

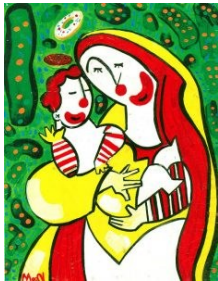

fig. 34. Mcdonna (p.31):
Francisco Munguía Villalta.

Font: <https://www.nodalcultura.am/wp-content/uploads/2020/04/macdonna-233x300.jpg>

fig. 35. La Verge de Melun (p.32):
Jean Fouquet, 1450. Museu Reial de Belles Arts d'Anvers.

Font: <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/la-virgen-de-la-leche/cadd1f37-69b5-4322-828d-20ebcf504bc6>

fig. 36. The Virgin of Piercing (p.33):
Felipe Cardaña. 2017.

Font: https://cdn.singularart.com/artworks/v2/cropped/13721/main/base/869245_78b01eba0827b916cc590d05756f1a7c.jpeg

fig. 37. La Verge de Melun versió Rosalía (p.33):
Xuri Fenton, 2019.

Font: <https://i.pinimg.com/originals/a0/75/1f/a0751f4cca217c3d0fba53fb6bf29067.jpg>

fig. 38. Fantasy Kingdom (p.34):
José Luis Guerrero, 2022. Saatchi Art Gallery.

Font: <https://www.saatchiart.com/art/Digital-Fantasy-Kingdom/823801/9740681/view>

fig. 39. Es wird einmal ein Wunder geschehen (p.34):
Stephane Badroff, 2019.

Font: https://i.etsystatic.com/21136326/r/il/235435/2463139685/il_fullxfull_2463139685_8e0e.jpg

fig. 40. Untitled #216 (p.34):
Cindy Sherman, 1989. Moma.

Font: <https://www.moma.org/collection/works/50744>

fig. 41. Icono Hodiguitria (p.35):
Autor desconegut. Segle XVI.

Font: <https://i.pinimg.com/564x/63/b7/75/63b7755237f576d33301778a98d58708.jpg>

fig. 42. More than Words (p.36):
Isabel Samaras. 2013.

Font: <https://i.pinimg.com/originals/f7/97/67/f79767580367bdb0a46a20901a4022f4.jpg>

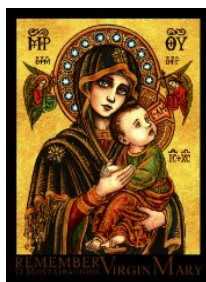

fig. 43. Our Lady of Perpetual Help (p.36):
Cecilia Lawrence.

Font: <https://holysmack.files.wordpress.com/2014/03/memocardfront.png>

fig. 44. Mother Data (p.37):
Marta Zubieta, 2023.

Font: <https://www.martazubieta.com/wp-content/uploads/2023/02/virgin-mary-furby1.jpg>

fig. 45. La Verge del Gran Panagia (p.38):
Autor desconegut, Principis segle XIII. Galeria Estatal Tretyakov, Moscú, Russia.

Font: <https://www.meisterdrucke.es/kunstwerke/1200w/Anonymous-Russian-icon-painter-Our-Lady-of-the-Great-Panagia-Orante-Early-13th-cen-%28MeisterDrucke-734347%29.jpg>

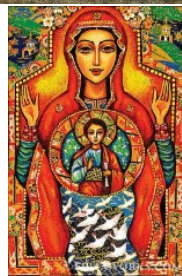

fig. 46. Our Lady of the Sign (p.38):
Eva Campbell, 2016.

Font: <https://i.pinimg.com/564x/37/00/38/370038da64eaca4795ee897e9a341799.jpg>

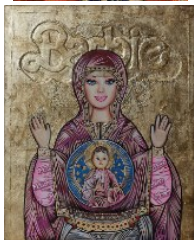

fig. 47. Barbie Byzantine Icon (p.39):
Pool & Marianela, 2016.

Font: <https://artandcakela.com/wp-content/uploads/2017/01/barbie-byzantine-icon.jpg>

fig. 48. Holy Pocket (p.39):
Soasig Chamaillard, 2008. Galeria Albane.

Font: <https://www.soasig-chamaillard.com/plasticienne-vierge-marie-sculpture-holy-pocket>

fig. 49. Representació de l'inmaculat cor de Maria (p.40):

Font: <https://i.pinimg.com/564x/59/a4/8e/59a48ef4404c751cc059c994979ef0d5.jpg>

fig. 50. Saint Daisy Duck (p.40):
José Rodolfo Loaiza, 2014.

Font: <https://images.milenio.com/naNH4NITaou4Q9vSk4uPLPdU5Eo=/375x0/uploads/media/2014/08/07/daisy-donald-aparece-virgen-preocupada.jpeg>

fig. 51. Sacred Vader (p.41):

Font: <https://i.pinimg.com/564x/99/87/31/998731e9ca81c0e45da6bfeb83026ed5.jpg>

fig. 52. Saint Daenerys of House Targaryen (p.41):
Mohamed Gadelrab Rizk, 2019.

Font: <https://preview.redd.it/s52f4daad1x31.png?auto=webp&s=acaf4a27f9ba5a41a9c78daa9e3b27b6dddddab95>

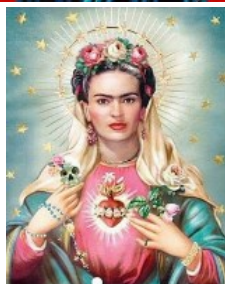

fig. 53. Our Lady of Mexico (p.41):
Dirty Lola.

Font: <https://i.pinimg.com/564x/a9/59/87/a95987a5d734af66081f678a6b023d33.jpg>

fig. 54. Mare de Déu del dolç cor (p.43):
Soasig Chamaillard, 2015. Galeria Albane.

Font: <https://www.soasig-chamaillard.com/notre-dame-du-sucre-coeur>

fig. 55. Santa Barbie AA (Afroamericana) (p.43):

Soasig Chamaillard, 2016. Galeria Albane.

Font: <https://www.soasig-chamaillard.com/sainte-barbie-aa>

fig. 56. Maria Serp (p.43):

Soasig Chamaillard, 2016. Galeria Albane.

Font: <https://www.soasig-chamaillard.com/sssnake-mary>

fig. 57. Verge Maria amb robot petit (p.43):

Soasig Chamaillard, 2011. Galeria Albane.

Font: <https://www.soasig-chamaillard.com/vierge-au-petit-robot>

fig. 58. Santa Maria Bonita, Manténme Delgadita (p.45):

Rebeca Khamlichi, 2016.

Font: <https://www.rebecakhamlichi.com/santas-y-sagrados-corazones?lightbox=dataItem-imdp8awq>

fig. 59. Ovniculada Concepció (p.45):

Rebeca Khamlichi, 2016.

Font: <https://www.rebecakhamlichi.com/santas-y-sagrados-corazones?lightbox=dataItem-imdp8awr>

fig. 60. Aladdin Santa (p.45):

Rebeca Khamlichi, 2016.

Font: https://dogfriendlytraveler.com/wp-content/uploads/2015/11/c04f80_4bf52ef6dc10f4759dec4f73c286f035.jpg

fig. 61. Santa Goku (p.46):
Rebeca Khamlichi, 2016.

Font: <https://www.rebecakhamlichi.com/santas-y-sagrados-corazones?lightbox=dataItem-jac3rmx2>

fig. 62. Mac Verge (p.47):
Marina Salazar, 2019.

Font: <https://www.noquedatinte.com/product-page/l%C3%A1mina-mac-virgen>

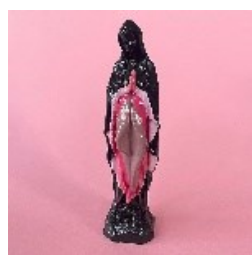

fig. 63. Extra Virgin (p.47):
Marina Salazar, 2022.

Font: <https://www.noquedatinte.com/product-page/extra-virgin-16cm>

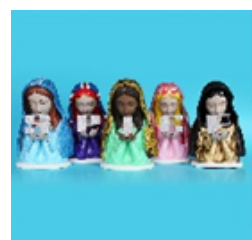

fig. 64. Spice Religion (p.47):
Marina Salazar, 2021.

Font: <https://www.noquedatinte.com/product-page/spice-religion>

fig. 65. Bitllet de Loteria Nacional Virgencita Plis (p.48):
Amparo Serrano, 2017.

Font: https://www.gob.mx/cms/uploads/image/file/467238/BILLETE_B_217_VIRGEN_DE_GUADALUPE_12_DICIEMBRE_2018.jpg

fig. 66. Virgencita Plis cuídame mucho (p.49)
Amparo Serrano.

Font: <https://tvazteca.brightspotcdn.com/fa/51/171fdbd12760149d60d0d9288b0d/scjnresuelvequelasvirgencitasplisnoconstitu-2213270.jpg>

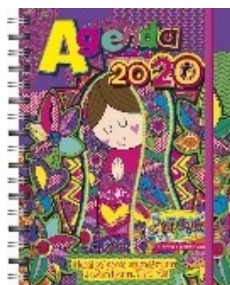

fig. 67. Agenda Virgencita Plis (p.49).
Amparo Serrano, 2020.

Font: <https://m.media-amazon.com/images/I/A1j1xlrNn7L.jpg>

fig. 68. Nina Verge Barbie (p.49):
Pool & Marianela, 2014.

Font: https://estaticos-cdn.elperiodico.com/clip/0bfaca8d-6dd4-4fd9-8490-b41bfef9168c_alta-libre-aspect-ratio_default_0.jpg

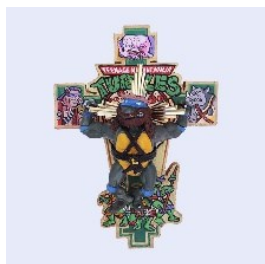

fig. 69. Teenage Mutant Ninja Turtles (p.50):
Pool & Marianela, 2018.

Font: <http://www.reverberationsmedia.com/pool-y-marianela-kidstianism/#jp-carousel-4362>

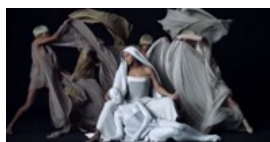

fig. 70. Videoclip *Mine* (p.51):
Beyoncé, 2015.

Font: <https://www.ichamo.com/noticias/wp-content/uploads/2013/12/Beyonce.png>

fig. 71. Virgin Mary (p.51):
Nicky Minaj, 2020.

Font: <https://filmdaily.co/wp-content/uploads/2020/07/minajvirgin-03.jpg>

fig. 72. Portada revista *Wonderland* (p.51):
Kim Kardashian, 2016.

Font: <https://i0.wp.com/culturacolectiva.com/wp-content/uploads/images/FUM3JN3MONEKDNGAFWKVQA4SBY.jpg?w=840&ssl=1>

fig. 73. Portada disc *Mal Querer* (p.52):
Rosalía, 2018.

Font: <https://i0.wp.com/culturacolectiva.com/wp-content/uploads/images/6YZXRTFZLRBF7O6RCVT3WKBLB4.jpeg?w=840&ssl=1>

fig. 74. Col·lecció primavera/estiu *Virgins* (p.52):
Jean Paul Gaultier, 2007.

Font: <https://i.pinimg.com/474x/c5/01/27/c50127d07a5bc63aaace9317fa9ae98--paul-gaultier-spring-jean-paul-gaultier.jpg>

fig. 75. Col·lecció tardor/estiu (p.53):
Dolce&Gabbana, 2013.

Font: <https://i.pinimg.com/originals/03/1c/c7/031cc7a6536193a7e5cdf43afddc1596.jpg>

fig. 76. Met Gala (p.53):
Cardi B, 2018.

Font: <https://s3.r29static.com/bin/entry/da9/x,80/1963516/image.jpg>

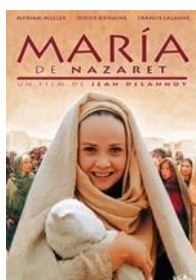

fig. 77. Portada pel·lícula «María de Nazaret» (p.54):
1995.

Font: <https://decine21.com/img/upload/obras/maria-de-nazaret-16666/maria-de-nazaret-16666-c.jpg>

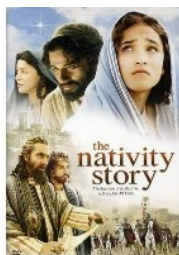

fig. 78. Portada pel·lícula «The Nativity Story» (p.54):
2005.

Font: https://i5.walmartimages.com/asr/4479906c-1028-4c03-a82b-3ed3d0d8e85d_1.81141fc5be44e828a93c9a7f0b8fa484.jpeg?odnHeight=612&odnWidth=612&odnBg=FFFFFF

fig. 79. Escena «Els Simpsons» (p.55):
Temporada 18 episodi 17.

Font: <https://i.ytimg.com/vi/oHFT5ng1F8A/hqdefault.jpg>